

Bogumiła J. Rouba

konserwator-restaurator dzieł sztuki
Zakład Konserwacji Malarstwa i Rzeźby Polichromowanej
Instytut Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa
Wydział Sztuk Pięknych
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Instytut Turystyki i Rozwoju Gospodarczego
Uniwersytet Łódzki

conservator-restorer of fine arts
Department of Conservation of Paintings and Polychromed
Sculptures
Institute of Historical Monuments and Restoration Studies
Faculty of Fine Arts
Nicolaus Copernicus University in Toruń
Institute of Tourism and Economic Development
University of Łódź

Zasady konserwatorskie a zabytkowe parki

Monument conservation principles in relation to historic parks

Abstrakt

Artykuł podejmuje zagadnienia w ostatnim czasie bardzo żywo dyskutowane i ważne dla środowiska ludzi zajmujących się ochroną szeroko pojmowanego dziedzictwa. Po porządkującym przypomnieniu podstawowych pojęć oraz współczesnej teorii konserwacji-restauracji omawia kwestie wartościowania jako podstawy i warunku prawidłowego planowania prac. Autorka przedstawia doświadczenia z kartą zabytku jako narzędziem umożliwiającym porządkowanie procesu wartościowania, a zarazem prezentowanie jego wyników w formie syntezy czytelnej nie tylko dla specjalistów. Drugą część artykułu stanowią rozważania nad zagadnieniem przydatności dla pielęgnacji zabytkowych parków i ich konserwacji Siedmiu zasad konserwatorskich – „drogowskazów” wypracowanych na potrzeby konserwacji-restauracji dzieł sztuki.

Słowa kluczowe: zabytkowe parki, zabytkowe ogrody, wartościowanie, zasady konserwatorskie

Abstract

This article focuses on issues that are widely discussed in recent times and important for the specialists who deal with the preservation of broadly understood heritage. After providing an ordering reminder of basic terms and contemporary theory of conservation and restoration, the article discusses the issues of evaluation as the basis and condition for correct planning of works. The author presents experimental studies with the 'monument record sheet' as a tool allowing the ordering of the valuation process and showing its results in a form of synthesis that is intelligible not only for specialists. The second part of the article includes considerations regarding the issue of usefulness of the Seven Principles of Conservation – guidelines elaborated for the purpose of conservation and restoration of fine arts – while maintaining and restoring historic parks.

Keywords: historic parks, historic gardens, valuation, conservation principles

Wprowadzenie

Włączając się na prośbę organizatorów konferencji w tematykę konserwacji zabytkowych ogrodów, chciałabym podzielić się przemyśleniami wynikającymi z innego pola zawodowego, a przez to nieco innej optyki¹. Patrzę na zabytkowe parki inaczej niż osoby bezpośrednio zajmujące się ich materią – trochę jak zwykły turysta, trochę jak konserwator malarstwa, a trochę jak badacz starający się zrozumieć reguły rządzące trwaniem albo niszczeniem zabytkowej materii. Zajmując się od wielu lat konserwacją malarstwa i rzeźby, profilaktyką konserwatorską, badaniami klimatu, zawilgoceń, wpływu ogrzewania, związków

Introduction

Getting involved, upon the request of the conference organisers, in the issues of conservation of historic gardens, I would like to share my thoughts resulting from a different professional field, and thus, present a slightly different perception.¹ I am looking at historic parks differently than specialists dealing with them directly – to some extent as a common tourist, to some extent as a painting conservator and to some extent as a researcher trying to understand rules behind the survival or depletion of historic material. Dealing for years with preservation of paintings and sculptures, preventive conservation, studies in climate,

między zastosowanymi rozwiązaniami a późniejszym stanem obiektów zabytkowych, zebrałam doświadczenia, które przekonują, jak bardzo ważne są teoretyczne podstawy naszej działalności. Ich głęboka świadomość i umiejętność stosowania w praktyce dotyczy profesjonalistów w każdej konserwatorskiej specjalności. Ważne są tu dwa zagadnienia – wyjścia: ocena wartości obiektu, a potem prowadzenie procesów konserwatorskich według zasad pozwalających maksymalnie te wartości ochronić, wyeksponować, a nawet wzbogacić.

Prezentowany artykuł nie jest próbą ingerencji w reguły wypracowane dotychczas przez specjalistów zajmujących się zabytkami sztuki ogrodowej, lecz próbą szukania pomostów łączących, jak mawiał profesor Andrzej Tomaszewski, te nasze odrębne „zakony konserwatorskie”. Spojrzenie na całość i, z konieczności skrótowa, refleksja nad tym, jak ogólne reguły i zasady stosowane w konserwacji dzieł sztuki oraz wypracowane w konserwacji ogrodów przystają do siebie nawzajem, pozwala na myślenie o sposobach tworzenia pomostów. Są one konieczne nie tylko między profesjonalistami. W czasach społeczeństwa informatycznego, głodnego i poszukującego wiedzy o zabytkach, potrzebą chwili staje się konieczność

dampness, impact of heating, relationships between applied solutions and subsequent condition of historic monuments, I have gained experience that confirms how important a theoretical basis of our activity is. Being aware of it and able to use this basis in practice concerns professionals active in every specialisation of conservation. Two issues are important here – an initial assessment of the monument's value and then conducting conservation processes according to rules that allow us to protect, expose or even enrich these values to the full extent.

The presented article does not aim at interfering in principles worked out so far by specialists dealing with historic gardens, but an attempt to lay bridges between, as Prof. Andrzej Tomaszewski put it, separate “conservation orders.” A look at them all and a necessarily brief reflection on how the general rules and principles applied in conservation of fine arts and those worked out in historic garden conservation practices fit to each other allow us to think about methods of laying these bridges. They are necessary not only between professionals. In times of the information society that is eager to expand knowledge about monuments, the need to create intelligible forms of transmitting the theoretical basis of our work to recipients seems pressing.

1. W chorwackich miasteczkach znaleźć możemy setki przykładów koegzystencji natury z architekturą – wręcz świadomego tworzenia niefrasobliwych ogrodów na zabytkowych murach. Jak pokazuje praktyka, w tamtym klimacie i przy tamtych materiałach budowlanych nie jest to czynnik jednoznacznie destrukcyjny, natomiast z całą pewnością tworzący klimat urokliwej malowniczości. Fot. B.J. Rouba

1. In Croatian towns we can find hundreds of examples of how nature and architecture coexist – or even deliberate creations of careless gardens on historic walls. As proven in practice, taking account of the Balkan climate and construction materials, this is not a clearly destructive factor, but rather the one that creates an atmosphere of charming picturesqueness. Photo by B.J. Rouba

2a,b. W Polsce roślinność pokrywająca gotyckie mury, zwłaszcza ceglane – jak na prezentowanych na fotografii ruinach toruńskiego zamku krzyżackiego – nie jest dla nich bezpieczna. Prawdziwy kłopot zaczyna się wtedy, gdy mury stają się siedliskiem gatunków chronionych. Z konserwatorskiego punktu widzenia kontrolowana zieleń jest bardzo potrzebna, ale wyłącznie wokół zabytku, nie zaś na samym zabytku. Fot. B.J. Rouba

2a,b. In Poland, vegetation covering Gothic walls, especially brick ones – as on ruins of the Teutonic Order castle in Toruń presented in photographs – is not safe for these walls. A true problem arises when the walls become a habitat of protected species. From a conservator's point of view, controlled greenery is highly welcome, but only around the monument, not on it. Photo by B.J. Rouba

tworzenia czytelnych form transmisji teoretycznych podstaw naszych działań do ich odbiorców.

Teoria konserwacji. Wartościowanie

Na dziedzictwo kulturowe człowieka składają się dobra kultury i dobra natury. Ochrona dziedzictwa, traktowanego jako dobro wspólne wszystkich obywateli, uznana została za konstytucyjny obowiązek państwa².

Dziedzictwo kultury i natury spleta się z sobą niejednokrotnie bardzo ściśle, szczególnie wyraz znajdując w stworzonych ludzkimi rękoma formach zabytkowych parków i ogrodów (il. 1, 2a, 2b, 3). Patrząc na historię konserwacji, trudno nie zauważyć, że zawsze w jej dziejach ścierały się dwa skrajnie różne stanowiska – zwolenników zachowywania zabytków w możliwie niezmienionej formie oraz zwolenników ich kreatywnego przekształcania. W obrębie tej drugiej grupy mieścili się zarówno wyznawcy puryzmu w postaci wyznaczonej przez koncepcje Eugene Viollet le Duca, jak i twórcy traktujący zabytek jedynie jako tworzywo do swobodnego, autorskiego przekształcania i na jego bazie kreowania własnego dzieła.

Natomiast wyrastający z koncepcji Johna Ruskina szacunek dla dzieł dawnych, traktowanych jako świadectwa przeszłości, źródło wiedzy i doznań estetycznych, stał się podstawą nowoczesnej teorii konserwacji-restauracji. Kolejne milowe kroki na drodze do sformułowania współczesnej teorii stanowiły dzieła Aloisa Riegla, a potem jego uczniów i wreszcie międzynarodowe Karty: Ateńska (1931 r.) i Wenecka (1964 r.). Z Karty Weneckiej w roku 1981 wyrosła, odnosząca się bezpośrednio do zabytkowych parków i ogrodów, Karta Florencka.

Podjęmowane dziś niekiedy próby rewizji zasad sformułowanych w Kartach³ nie powinny nas dziwić – są w gruncie rzeczy kontynuacją sporów odwiecznych, świadectwem, że obok ludzi porządkujących rzeczywistość zawsze też obecna jest frakcja tych, którzy mają przemożną potrzebę wprowadzania zmian lub też po prostu „burzymurków”. Istnienie skrajnych poglądów jest jednak w ostatecznym bilansie korzystne – pozwala w wielu przypadkach konstruktywnie analizować przedmiot kontrowersji, rewidować skostniałe przekonania, doskonalić argumentację.

Conservation theory. Valuation

The cultural heritage of mankind comprises of cultural properties and natural properties. Protection of heritage, treated as a common good of all citizens, has been recognised as a constitutional obligation of the state.²

Cultural and natural heritage is often closely inter-related, which finds its reflection in forms of historic parks and garden created by human labour (fig. 1, 2a, 2b, 3). Looking at the history of conservation, it is easily noticeable that two extreme approaches have always clashed with each other – of proponents of preserving monuments in a possibly unaltered form and of proponents of creative transformations. The latter group included both enthusiasts of purism in the form set out by Eugene Viollet le Duc's concepts, and creators treating a monument as a matter for free, authorial transformations and forming their own work on its basis.

On the other hand, respect for great achievements of former generations treated as witnesses of the past, a source of knowledge and aesthetic experiences, stemming from John Ruskin's concepts, has become a basis for a modern conservation and restoration

3

Bogaci w doświadczenia sporów toczonych przez naszych poprzedników doceniamy dziś wartość „złotego środka”, dlatego podstawą współczesnej teorii konserwacji-restauracji stał się nakaz indywidualnego traktowania każdego zabytku³ – opartego na podstawach naukowych głębokiego zrozumienia samej jego istoty, dolegliwości, postawienia diagnozy i poszukiwania umiętnego leczenia. Tak definiowana teoria ma pozwolić na realizację celu formułowanego przez wiele dokumentów, jakim jest przekazanie zabytków następnym pokoleniom w stanie możliwie niezmiennym, wraz ze wszystkimi ich wartościami.

W tej sytuacji szczególnego znaczenia nabiera proces oceny wartości. Analiza i ocena wartości i potencjału zabytku (parku, ogrodu, ale także każdego innego obiektu) jest w postępowaniu konserwatorskim kto wie czy nie najważniejszym zadaniem, bo często decydującym o całym przyszłym losie tegoż zabytku. Niedocenienie tkwiącego w obiekcie potencjału może przekreślić raz na zawsze zainteresowanie nim, co zazwyczaj jest równoznaczne ze skazaniem. Ocena wartości powinna więc być wykonywana w sposób profesjonalny, odpowiedzialny i obiektywny. Nie powinna

theory. Other milestones on a path to formulating the modern theory include works by Alois Riegl and his students, followed by the Athens Charter (1931) and Venice Charter (1964). The Florence Charter of 1981, referring directly to historic parks and gardens, had its origins in the Venice Charter.

Today's attempts at revising the principles formulated in the abovementioned Charters³ should come as no surprise – they are in essence a continuation of age-old disputes, attesting to the fact that apart from persons ordering the reality, there is always a fraction of those with an unsettled need to introduce changes or simply the “natural-born-destroyers.” Ultimately though, the existence of extreme views is beneficial – it allows a constructive analysis of the object of controversies, revising fossilized opinions and perfecting argumentation.

Enriched by experiences gained from disputes of our predecessors, today we can appreciate the value of the “golden mean”, therefore the order to treat each monument individually has become the basis for contemporary theory of conservation and restoration⁴ – based on scientific grounds resulting from deep understanding of its essence, ailments, diagnosis and seeking adequate treatment. Theory defined this way is supposed to enable us to meet the objective formulated by numerous documents, namely, handing the monuments over to next generations in a possibly unaltered state, along with all related values.

The value examination process gains particular significance in this case. Analysis and assessment of value and potential of a monument (park, garden, but also every other site) may be the most important task in the conservation process, as it often decides on the entire future of a monument. Failure to appreciate the potential found in the site can compromise the

3. W tropikalnym klimacie Kambodży szybko rosnące drzewa wręcz „pożerają” świątynną architekturę, tworząc formy, które w pewnym momencie już nieodwracalnie splecione, nie mogą nawzajem bez siebie istnieć. Stan ten nie jest oczywiście stabilny i wiadomo, kto ostatecznie będzie zwycięzcą. Na fotografii świątynia Ta Prohm w kompleksie Angkor. Fot. Solida Lim

3. In a tropical climate of Cambodia, quickly growing trees “devour” the sacral architecture, creating forms that after some time become irreversibly tangled up together and cannot exist without one another. This status is obviously unstable and it is known from the very beginning who is going to win. The photo presents a Ta Prohm temple in the Angkor complex. Photo by Solida Lim

robić jej jedna osoba, a raczej zespół dobrze przygotowanych znawców, potrafiących dostrzec i wychwycić wartości, które dla niespecjalisty bywają niezauważalne. Wielkie znaczenie procesu wartościowania zabytkowych parków podkreśla Anna Mitkowska, pisząc: „Działania wartościujące podejmować więc powinni erudyci posiadający rozległą wiedzę historyczną, gdyż decydująca dla prawidłowych decyzji staje się nie biologiczna jakość materiału roślinnego lecz ocena zjawisk artystycznych, a więc kulturowa wartość obiektu”⁵.

System wychodzący z podstaw rieglowskich służy dostrzeżeniu tego, z czym mamy do czynienia w chwili dokonywania analizy, opisuje „dzisiaj zabytku i jego przeszłość”⁶. Jest to model statyczny analizy. Tego rodzaju opis już nie jest dziś wystarczający. Przeplecenie dziedzictwa z życiem gospodarczym i społecznym sprawiło, że mocno wzrosło znaczenie opisu „tego, co przed zabytkiem”, opisu uwzględniającego dynamikę procesów zachodzących w związku z zabytkiem i wokół niego w kontekście zmiennych interakcji społeczeństwo – zabytek oraz opisu uwzględniającego potencjał tkwiący w zabytku, w jego zdolności generowania wartości niematerialnych i materialnych. Analizę wartości obiektu zabytkowego prowadzimy więc współcześnie według modelu dynamicznego, opisującego nie tylko „dzisiaj zabytku i jego przeszłość”, ale właśnie zawierającego także opis „tego, co przed zabytkiem”.

Palącym problemem całego środowiska ludzi zajmujących się ochroną naszego dziedzictwa jest dzisiaj potrzeba spójnego systemu wartościowania, łączącego systemy wypracowane dla poszczególnych kategorii obiektów – składników dziedzictwa. Dowodem takiej potrzeby są dyskusje powracające przy każdej możliwej okazji, a także ważna publikacja poświęcona temu zagadnieniu, w której wypowiedzieli się na temat wartościowania przedstawiciele niemal wszystkich konserwatorskich „branż”⁷. W tej właśnie publikacji, dzieląc się doświadczeniami z pracy w Radzie Ochrony Zabytków, napisałam: „Choćby porównywanie eksperckich opracowań, przygotowywanych np. na potrzeby wpisu na listę Pomników Historii pokazuje, jak bardzo są one bogate, wyczerpujące, wykonane z najwyższym niekiedy profesjonalizmem, przy tym jednakże różnicowane, a przez to nieporównywalne. Mankamentem jest w większości tego typu opinii brak choćby podstawowego schematu narzucającego porządek i kolejność analizowania poszczególnych wartości”⁸.

interest therein for good, which is usually equivalent to a death sentence. Therefore, the examination of value should be conducted in a professional, responsible and objective way. It should not be performed by one person, but by a team of well-prepared experts, able to notice and capture values that are often unnoticeable for a layman. Great significance of the process of valuing historic parks has been underlined by Anna Mitkowska: “Valuing activities should therefore be undertaken by erudites with broad historical knowledge, since it is not the biological value of plant materials that is a deciding factor for appropriate decisions, but the assessment of artistic phenomena, and thus, a cultural value of a site.”⁵

The system that stems from Riegl’s concepts is there to make us notice what we are dealing with when conducting an analysis and describes “the monument’s now and yesterday.”⁶ This is a static model of analysis. Nowadays, such description is insufficient. Intertwining heritage with social and economic life made the description of “what was there before a monument” gain significance, as well as description of dynamics of processes taking place in relation to the monument and around it in the context of volatile interactions along the society – monument axis and description that takes account of potential expressed by the monument, in its capability of generating intangible and material values. Therefore, now we are analysing the value of a historic site according to a dynamic model, not only describing “the monument’s now and yesterday”, but also containing the description of “what was there before a monument.”

A pressing problem for the entire group of people dealing with the protection of our heritage is a need for a consistent valuation system, combining systems worked out for particular categories of sites – component parts of heritage. Discussions recurring at each possible opportunity as well as an important publication devoted to this issue, in which representatives of nearly all monument conservation fields expressed their views on valuation, prove such a need.⁷ In this very publication, sharing my experience from the work for the Monument Protection Council, I wrote: “A comparison of expert studies prepared, for example, for the needs of inscribing a site to the List of Monuments of History, shows how rich and exhaustive these studies are, prepared with top professional approach

Brak spójnego systemu łączącego doświadczenia różnych specjalności konserwatorskich to jeden problem, drugim zaś jest brak systemu na tyle komunikatywnego, by był zrozumiały dla ludzi spoza branży.

We wspominanej publikacji została zamieszczona kolejna już wersja karty zabytku, której dopracowywanie trwało od 2007 roku⁹. Jest to próba stworzenia systemu opisywania, a równocześnie punktowania wartości zabytkowych – systemu wartościowania ogólnego, a zarazem otwartego, umożliwiającego partycypację społeczną, a przede wszystkim transfer wiedzy na zewnątrz środowiska specjalistów.

W karcie zabytku wymienione zostały cechy, które właściciel lub opiekun może zmieniać, powodując tym samym podwyższanie (lub obniżanie) ogólnej punktacji, określającej wartość zabytku. Kolejne wersje karty zabytku były konsultowane z osobami zajmującymi się również tymi zagadnieniami¹⁰, a także testowane w praktyce – podczas prac terenowych¹¹, seminariów studenckich, zajęć dyplomowych¹².

Przedstawiona poniżej dzisiejsza forma karty zawiera 6-punktową skalę ocen. Starano się przy tym stworzyć system odwołujący się do najprostszych, najbardziej czytelnych, „szkolnych” skojarzeń. Karta nie jest pomyślana jako narzędzie dla specjalistów, bo tu nic nie zastąpi rzetelnej, profesjonalnej analizy cech zabytku¹³, lecz raczej jako forma syntezy specjalistycznej wiedzy, umożliwiająca jej transmisję na zewnątrz – do właścicieli i grup społecznych zainteresowanych zabytkami. Karta jest bardzo użyteczna w procesie dydaktycznym, natomiast proces jej wypełniania przydaje się w pewnym zakresie także i specjalistom – wymuszając kolejność i porządek opisu wartości (patrz tabela 1).

4a. Klasztor Ikalto w Gruzji jest przykładem obiektu, któremu podczas prac przeprowadzonych przed dwoma laty przywrócono integralność estetyczną przez usunięcie blaszanego pokrycia dachowego i powrót do tradycyjnej, wielobarwnej dachówki. Fot. B.J. Rouba

4b. Widok wieży przed pracami. Źródło: www.wikimedia.org

4c. Widok wieży głównej już po pracach konserwatorsko-restauratorskich, zaś małej – jeszcze przed. Fot. B.J. Rouba

4a. Ikalto monastery in Georgia is an example of a site whose aesthetic integrity was restored due to works performed two years ago, through the removal of a tin roofing and returning to traditional, multi-colour roof tiles. Photo by B.J. Rouba

4b. View of a tower before the works. Source: www.wikimedia.org

4c. View of a main tower after the conservation and restoration works and the small tower – before the works. Photo by B.J. Rouba

and at the same time diverse, and thus, incomparable. A shortcoming of the majority of such opinions is the lack of even a basic scheme that would impose order on analysing particular values.”⁸

The lack of a coherent system linking experiences of various conservation specialisations is one problem; the other is the lack of a system communicative enough to be understood for persons from outside the profession.

The abovementioned publication also included another version of the ‘monument record sheet’, the preparation of which had lasted since 2007.⁹ It is an attempt at creating a system of describing and scoring historic values – a general valuation system that is at the same time open and allows social participation and, in particular, transferring knowledge outside the specialist environment.

The ‘monument record sheet’ lists features that are allowed to be changed by an owner or guardian, thus contributing to the increase (or decrease) in the overall score that determines the monument’s value. Subsequent versions of the record sheet were consulted with persons dealing with these issues¹⁰ and tested in practice during field works¹¹, student seminars and graduate classes.¹²

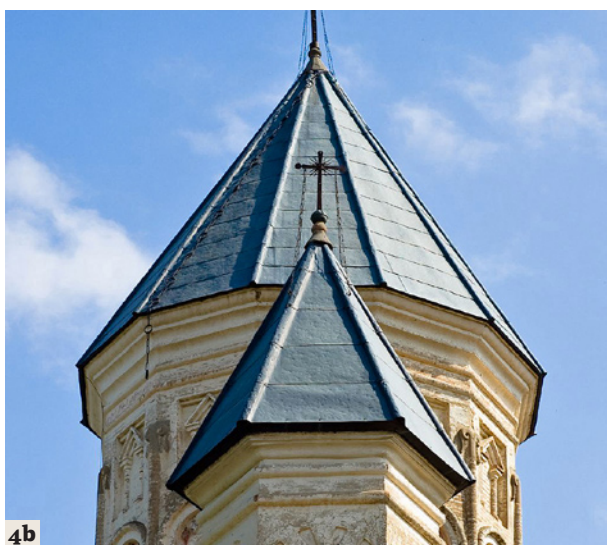
The updated sheet form presented below contains a 6-point scale of scores. We tried to create a system referring to the simplest, most legible, school-like associations. The sheet is not aimed at being a tool for specialists, for nothing is going to replace a reliable, professional analysis of a monument’s features¹³, but rather as a form of synthesis of specialist knowledge, allowing its outbound transmission to owners and social groups interested in monuments. The sheet is very useful in the didactic process, while the process of filling the sheet can also, to a certain degree, help specialists by forcing order of the value description (see table 1).

Meaning and significance of authenticity and integrity

Preservation of a full value of a monument is possible only if we reinforce and preserve its primary, original substance, at the same time protecting features that determine the content, individuality and uniqueness of a monument – features that bear its intangible

4a

4b

4c

Pojęcie i znaczenie autentyczności oraz integralności

Zachowanie pełni wartości zabytku jest możliwe tylko wtedy, kiedy utrwalamy i konserwujemy jego pierwotną, oryginalną substancję, chroniąc przy tym cechy decydujące o treści, indywidualności i niepowtarzalności zabytku – cechy, które są nośnikiem jego wartości niematerialnych. Te najważniejsze cechy substancji to jej forma, faktura i kolor – ukształtowane przez twórcę i czas.

Czy tę zasadę, oczywistą dla dzieł sztuki, dzieł architektury, nawet zabytków techniki, daje się odnieść do zabytkowych parków i ogrodów?

values. The most important features include its form, texture and colour – shaped by the creator and time.

Is it possible to refer this principle – obvious as regards works of art, architecture or industrial monuments – to historic parks and gardens?

Parks are not made of bricks, but they are monuments equal to any other. A live matter is their material; it is subject to recurring changes following the seasonal rhythm – death and rebirth. On the other hand, features imposed by humans are the same as in other works – composition, form, texture and colour – but in this case their recurring changeability is foreseeable. The ability to foresee future effects – changes of shapes, colours and scents – enabled a gardener to reach the

Parki nie są zbudowane z cegły..., ale są takimi samymi zabytkami, jak wszystkie inne. Ich tworzywem jest materia żywa, podlegająca zmianom cyklicznym w rytm pór roku, obumieraniu i odradzaniu się życia. Natomiast cechy nadane przez człowieka są takie same jak w innych dziełach – kompozycja, forma, faktura i kolor – ale w tym przypadku ich cykliczna zmienność jest przewidywalna. Właśnie umiejętność przewidywania przyszłych efektów – zmian kształtów, barw, zapachów – pozwalała ogrodnikowi wspinać się na szczyty artystycznego mistrzostwa. Podczas gdy sztuka współczesna dopiero nieśmiało uczy się na przykład operowania zapachami, sztuka ogrodnicza posiadała tę umiejętność już dawno! Ogrodnik-artysta – nawet w najodleglejszej przeszłości – działał w gruncie rzeczy tak jak dzisiejszy twórca *performance* czy autor happeningów. Konstruował zjawisko artystyczne rozgrywające się w czasie, uwzględniał wzrost drzew, zmieniające się kształty ich koron, projektował kolorystykę całości w zmiennych cyklach pór roku, komponował strefy zapachów. Z pewnością w swych kalkulacjach nie uwzględniał jednak zniszczeń – zaniedbania, opuszczenia, wandalizmu.

Konserwacja jest naszym obowiązkiem.

Restauracja jest naszym wyborem.

Konserwacja jest ważnym zadaniem, ponieważ jest podstawowym warunkiem zachowania i utrzymania substancji zabytku – składnika dziedzictwa darowanego nam przez przodków. Pozwala na utrzymanie materii zabytku, a przez to na zachowanie jego wartości i w konsekwencji jego autentyczności i integralności. Te zadania wyraźnie formułuje i Karta Wenecka. Również Karta Florencka zawiera wskazanie znaczenia autentyczności. W przedstawionej powyżej tabeli autentyczność i integralność znalazły się w osobnej rubryce, wyodrębnione jako nadwartości. Taki podział, zainspirowany rozważaniami Olgierda Czernera¹⁴, ma sygnalizować, że ich istnienie jest warunkowane istnieniem wartości historycznych, naukowych, artystycznych, estetycznych i innych. Jeśli obiekt zostanie pozbawiony na przykład wartości dokumentalnej lub innej, to jego autentyczność ulega okrojeniu albo likwidacji, albo przesunięciu do innego czasu. Autentyczność wynika z istnienia innych wartości i jest warunkowana ich obecnością. Nie jest wartością równoległą, znajdującą się na tym samym poziomie, co na przykład dokument, jakim jest ślad dawnego

top of artistic mastery. Modern art only learns how to use scents, while garden art mastered this skill a long time ago! A gardener-artist – even in ancient times – acted in essence as a current performance artist or author of happenings. He/she constructed an artistic phenomenon taking place in time, took account of the growth of trees, changing shapes of their crowns, designed the colour of the whole in seasonal cycles and composed scent zones. Beyond doubt, in his/her calculations, he/she did not take account of destruction – negligence, abandonment, vandalism.

Conservation is our duty.

Restoration is our choice.

Conservation is an important task, since it is a basic condition for the survival and maintenance of the monument's substance – a component of heritage granted to us by our predecessors. It allows maintaining the monument's matter, and thus, preserving its value and, in consequence, its authenticity and integrity. These tasks are clearly formulated in the Venice Charter. The Florence Charter also indicates significance of authenticity. In the table above, authenticity and integrity are found in a separate box, singled out as over-values. Such division, inspired by thoughts of Olgierd Czerner¹⁴, is there to signal that their existence is conditioned by the existence of historical, scientific, artistic, aesthetic and other values. If a site is deprived of, for example, a value of a document, its authenticity will be downsized, eliminated or transferred to another time. Authenticity results from the existence of different values and depends on their presence. It is not a parallel value located at the same level as, for example, a document in the form of a trace of an old tool. Therefore, at first we need to identify and assess the existence of values that are immanently tied to the site, enclosed in its matter, so that we were able to assess a certain type of abstraction that authenticity clearly is. Thus, only following the examination of detailed values can we properly assess over-values, bearing in mind that a monument is either a document of its time, or has become a carrier of completely different values, referring to times of its further transformations. By determining what extent of the matter (substance) used by creators and which values have survived from the time of creation and which come from subsequent interferences, we can establish and describe the truth of a monument.

narzędzia. Najpierw zatem musimy rozpoznać i ocenić istnienie wartości immanentnie z obiektem związanych, zamkniętych w jego materii, by potem móc ocenić pewnego rodzaju abstrakcję, jaką jest autentyczność. Dopiero więc po ocenie wartości szczegółowych możemy prawidłowo ocenić nadwartości, pamiętając przy tym, że zabytek albo jest dokumentem czasu swego powstania, albo stał się nośnikiem wartości już zupełnie innych, odnoszących się do czasu jego późniejszych przekształceń. Określając, jaki procent użytej przez twórcę lub twórców materii (substancji) oraz jakie wartości przetrwały od czasu powstania, a jakie pochodzą z późniejszych ingerencji ustalamy i opisujemy prawdę zabytku. Proces analizowania wartości zabytku przekształconego jest oczywiście bardziej skomplikowany, ponieważ wymaga „rozwarstwienia” i odrębnej oceny tego, co przed i tego, co zaistniało po przekształceniu. Tak samo analizujemy integralność, czyli zachowane rozwiązania estetyczne i techniczne, typowe dla czasu, w którym powstał zabytek lub zaistniałe w wyniku późniejszych przekształceń (il. 4a, 4b, 4c, 5, 6).

5. Chorwacki Vrbnik był w średniowieczu centrum piśmiennictwa. Na jednej z uliczek zachowana jest mozaikowa nawierzchnia – prawdopodobnie model dla pisma glagolica, najstarszego słowiańskiego alfabetu, którym posługiwano się tu od IX-X aż do początków XX w. Kamyki układane bez spoiwa tworzą nawierzchnię przepuszczalną, oddychającą, bezpieczną dla stojących obok domów i kościoła. Fot. B.J. Rouba

5. In the Middle Ages, the Croatian Vrbnik was a centre of literature. One street has a preserved mosaic paving – probably a model for the Glagolitic script, the oldest Slavic alphabet used here from the 9th-10th century to the early 20th century. Stones laid without a binder form a permeable, “breathing” surface that is safe for nearby houses and a church. Photo by B.J. Rouba

6. Na sąsiedniej uliczce nawierzchnię zmodernizowano, wygładzając betonem. Może i stała się przez to wygodniejsza dla mieszkańców, ale od tamtego czasu muszą się oni zmagać z problemem zawilgocenia swoich domów. Jest to typowy przykład zburzenia integralności technicznej, zjawisko obecne w wielu miastach, szczególnie nasilone od XIX w. Wtedy to ostatecznie zlikwidowano tzw. przedogródki, a ulice maksymalnie poszerzano, dochodząc z coraz bardziej szczelnymi nawierzchniami pod same ściany budynków. Fot. B.J. Rouba

6. The paving of the neighbouring street was modernised by smoothing through the use of concrete. Perhaps it became more convenient for residents, but they have had to cope with dampness entering their houses ever since. This is a typical example of destroying the technical integrity – a phenomenon present in plenty of cities, particularly intensified since the 19th century. It was then the front yards were finally eliminated and streets were broadened, with ever tighter pavements reaching the buildings’ walls. Photo by B.J. Rouba

The process of analysing a transformed monument’s value is obviously more complicated, since it requires the dismantling of layers and a separate assessment of what happened before and after its transformation. This is exactly the way we analyse integrity, that is, the presence of aesthetic and technical solutions typical for times the monument was built or emerging as a result of subsequent transformations (fig. 4a, 4b, 4c, 5, 6).

Significance of the objective of conservation activities

As mentioned above, the analysis of a monument’s value serves the purpose of its in-depth identification, but in a longer perspective it usually becomes, apart from studies on the state of preservation, one of the output elements of the preparation of a conservation project and a procedure. Another important

Znaczenie celu działań konserwatorskich

Analiza wartości zabytku służy, jak wspomniano wyżej, jego pogłębionemu rozpoznaniu, ale w dalszej perspektywie staje się zwykle, obok badań stanu zachowania, jednym z elementów wyjściowych do opracowania projektu konserwatorskiego i programu postępowania. Jeszcze innym ważnym składnikiem, niezbędnym do stworzenia projektu jest precyzyjne określenie celu, jaki ma zostać osiągnięty w trakcie prac oraz odpowiedź na pytanie – czemu i jak ma służyć obiekt po pracach? Jaką funkcję ma pełnić?

W przypadku zabytkowych parków analiza stanu jest dla specjalistów dość prostym zadaniem, natomiast pytanie o cel jest już znacznie bardziej złożone, choćby przez konieczność uwzględnienia wielowątkowych interakcji społecznych. Wybrany cel prac determinuje przyszłe losy zabytku, ale jego wybór nie może być dokonany wyłącznie przez specjalistów. To bowiem, czy zabytkowy park będzie skutecznie pełnił wybraną funkcję, na przykład edukacyjną, rekreacyjną, jakąkolwiek inną, zależy nie tyle od woli konserwatora, co od właściciela, opiekuna, władz samorządowych, od woli społeczności lokalnej (il. 7, 8).

Zasady konserwatorskie

Zawód konserwatora-restauratora należy do grupy zawodów społecznego zaufania, dlatego podlega zasadom etycznym, podobnie jak to ma miejsce w innych tego typu zawodach, na przykład lekarza, sędziego,

component that is necessary to create a project is a precise determination of an objective to be reached in the course of works and a response to a question: what purpose is the site supposed to serve after the works and in what way? What function is it supposed to perform?

As regards historic parks, the analysis of their condition is a fairly easy task for specialists, however, the question of objective is far more complex, even due to the need to take account of multi-threaded social interactions. A selected objective of works determines future fate of a monument, but it cannot be selected exclusively by specialists. The assumption that a historic park will efficiently perform a selected function, for example, educational, recreational or any other, depends less on the conservator's will, but rather on an owner, guardian, local government and local community (fig. 7, 8).

Conservation principles

The profession of monument conservator-restorer belongs to a group of social trust professions, therefore it is subject to ethical principles, similarly as with other professions of that type, for example, a doctor, teacher or museum worker. Ethical codes refer to:

- relationships of the professional group with the “external world,”
- relationships within the group,
- rules of conducting professional activities.

The rules of pursuing the profession of monument conservator-restorer can be defined in brief by means of the Seven Principles of Conservation¹⁵:

- I. the *PRIMUM NON NOCERE* principle,

7. W zabytkach techniki często celem głównym jest zachowanie funkcji użytkowej. Podtrzymując ją, niejednokrotnie zmuszeni jesteśmy rezygnować z części materii, która ulega zużyciu, a tym samym z wartości dokumentalnej, historycznej, więc w jakiejś mierze z autentyczności. Jest to dopuszczalne tylko w takich przypadkach, kiedy np. zabytkowy traktor (jak widoczny na zdjęciu eksponat z Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu) nie jest jedynym, unikatowym egzemplarzem. Fot. B.J. Rouba

7. As regards industrial monuments, the main aim is often to preserve their usable functions. By sustaining them, we must often resign from a part of matter that is subject to wear, and thus, from a historic value of a document and, to some extent, from authenticity. It is only acceptable in such cases, when, for example, a historic tractor (as the one from the Museum of Agriculture in Ciechanowiec, presented in a photo) is not the only survived, unique item. Photo by B.J. Rouba

8

nauczyciela, pracownika muzealnego. Kodeksy etyczne odnoszą się do:

- relacji grupy zawodowej ze „światem zewnętrznym”,
- relacji wewnątrz samej grupy,
- reguł wykonywania czynności zawodowych.

Reguły wykonywania zawodu konserwatora-restauratora przedstawić można w sposób najkrótszy z możliwych za pomocą Siedmiu zasad konserwatorskich¹⁵:

1. zasada *PRIMUM NON NOCERE*,
2. zasada maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materiałnych i niematerialnych),
3. zasada minimalnej niezbędnej ingerencji (powstrzymywania się od działań niekoniecznych),
4. zasada, zgodnie z którą usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco,
5. zasada czytelności i odróżnialności uzupełnień i współczesnych ingerencji oraz ich estetycznego podporządkowania oryginałowi (niekonkurencyjności),

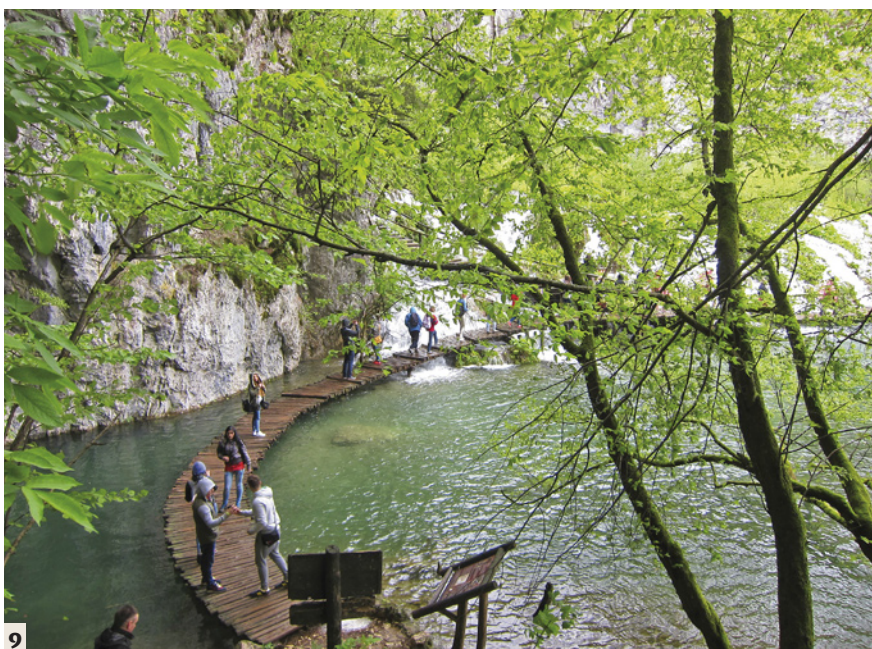
2. the principle of maximum respect for the original fabric of a monument and all of its values (material and intangible),
3. the principle of minimum necessary interference (refraining from unnecessary works),
4. the principle of removing only those elements that destructively influence the original,
5. the principle of discernibility and distinguishability of complements and current interferences and their aesthetic subordination to the original (the principle of non-competition),
6. the principle of reversibility of methods and materials,
7. the principle of performing all works in accordance with best knowledge and safeguarding top quality, including full documentation of research results and the course of subsequent works.

Monument conservation principles in relation to historic parks

8. Batumi – jeden z największych na świecie ogrodów botanicznych. Tworzony był od 1880 r., a oficjalnie otwarty dopiero 3 listopada 1912 r. Nieprzerwanie pełni tę samą edukacyjną funkcję, prezentując kolekcję drzew i roślin z całego świata, z różnych stref klimatycznych. Fot. B.J. Rouba

8. Batumi – one of the world's largest botanic gardens. It was established in 1880 and officially opened only on 3 November 1912. It has incessantly served the same educational purpose, presenting a collection of trees and plants from around the world, from various climate zones. Photo by B.J. Rouba

PRIMUM NON NOCERE. Historic parks include dozens of individual cases, and what is more, intertwined with social conditions. Each of these cases requires specific, individual solutions. The *PRIMUM NON NOCERE* principle is the basic principle that signals our respect and acknowledgement of cultural properties. It is a basic professional commitment of persons dealing with the protection thereof.

6. zasada odwracalności metod i materiałów,
7. zasada wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie, wraz z pełną dokumentacją wyników badań oraz przebiegu kolejnych działań.

Zasady konserwatorskie a zabytkowe parki

PRIMUM NON NOCERE. Zabytkowe parki to oczywiście dziesiątki jednostkowych przypadków, w dodatku wplecionych w uwarunkowania społeczne, z których każdy wymaga specyficznych, indywidualnych rozwiązań. Zasada *PRIMUM NON NOCERE* jest podstawową zasadą sygnalizującą nasz respekt, a zarazem uznanie wobec dóbr kultury. Jest podstawowym zobowiązaniem zawodowym ludzi zajmujących się ich ochroną.

Poszanowanie oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości. Zasada maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości, zarówno materialnych, jak i niematerialnych, wynika ze świadomości, że zbiór zabytków pozostawionych nam przez poprzednie pokolenia jest zbiorem zamkniętym, nieodnawialnym i nieodtworzonym (il. 9).

Każdy zabytek jest dokumentem swego czasu, jego autentyczna materia jest nośnikiem informacji o sposobie jego wytworzenia, technice i umiejętnościach

Respect for the original fabric of a monument and all of its values. The principle of maximum respect for the original fabric of a monument and all of its values, both material and intangible, results from awareness that a set of monuments left to us by previous generations is a closed and non-renewable one (fig. 9).

Each monument is a document of its times and its authentic matter carries information about a method of creation, technology and human skills. It also carries features and information carved by the passing of time as well as using by those who cared, protected or neglected it. A very important factor as regards historic parks is the activity of natural

forces encoded in the biological material. When conducting conservation works, we often become aware how important the smallest chunks of the preserved original are. Sometimes one discovered remnant of a painting becomes a basis for the reconstruction of a historical colour of an interior, which otherwise would be impossible.

Every speck of the original gains special significance in the context of the development of modern research methods. For example, pots extracted from Roman sites in the past have become the basis for the development of a new branch of specialist studies

9. Rezerwat Plitwickie Jeziora jest przykładem staranności, z jaką zadbano, by bardzo intensywny ruch turystyczny czynił możliwie najmniejsze szkody obiektowi. W całym parku turyści są prowadzeni niemal wyłącznie po specjalnych kładkach. Fot. B.J. Rouba

9. The Plitvice Lakes reserve is an example of diligence exercised to guarantee that the very intense tourist traffic acts to the least possible detriment of the site. Tourists are guided almost exclusively on special footbridges throughout the entire park. Photo by B.J. Rouba

10. Exo Chora na greckiej wyspie Zakynthos – ta oliwka liczy sobie 2000 lat. Współczesne metody badań dendrochronologicznych pozwalają już nie tylko ustalić wiek drzewa, ale również przeanalizować klimat na przestrzeni całego czasu jego wzrostu, a w przyszłości być może zostaną wykorzystane do badań nad mową roślin lub innymi zjawiskami, których dziś nawet nie potrafimy przewidzieć. Fot. B.J. Rouba

10. Exo Chora on the Greek Zakynthos island – this olive tree is 2000 years old. Contemporary methods of dendrological studies allow us not only to determine the age of a tree, but also to analyse the climate throughout its existence; perhaps in the future they will be used at studies on the language of plants or other phenomena we cannot even forecast today. Photo by B.J. Rouba

ludzi. Jest ona także nośnikiem cech i informacji wyrzeźbionych przez czas, użytkowanie, przez tych, którzy się nim opiekowali, dbali i chronili lub lekceważyli. W zabytkowych parkach czynnikiem bardzo ważnym jest działanie sił przyrody, zapisanych w materiale biologicznym. Prowadząc prace konserwatorskie, wielokrotnie przekonujemy się, jak ważna bywa najdrobniejsza nawet cząstka zachowanego oryginału. Czasem jeden odnaleziony szczątek malowidła staje się podstawą rekonstrukcji historycznej kolorystyki wnętrza, która bez niego nie byłaby możliwa.

Każda drobina oryginału nabiera szczególnego znaczenia w kontekście rozwoju współczesnych metod badań. Na przykład wydobyte w przeszłości z rzymskich stanowisk garnki stały się podstawą rozwoju nowej gałęzi nauki – archeologii smaku. Jeśli naczynia nie zostały przez archeologów starannie umyte, to dzisiejsze badania składu substancji, które przetrwały w porach ceramicznego czerepu pozwalają odtworzyć skład i smak tamtych potraw. Już powstają restauracje specjalizujące się w rekonstruowaniu menu naszych przodków. Warunkiem jest istnienie materialnych śladów przeszłości, które mogą się stać przedmiotem badań.

Nietrudno sobie wyobrazić, że w kontekście gwałtownie rozwijających się w ostatnim czasie badań nad „mową” roślin – sposobami porozumiewania się i przekazywania informacji w obrębie i między poszczególnymi gatunkami – wzrośnie znaczenie materiału genetycznego gatunków roślin pochodzących z odległych czasów (il. 10).

Minimalna niezbędna ingerencja. Aby ochronić i uszanować wartości zabytku, stosuje się zasadę minimalnej niezbędnej ingerencji, co w praktyce oznacza wykonywanie tylko zabiegów absolutnie niezbędnych i powstrzymywanie się od działań, które nie są bezwzględnie konieczne. Praktyka pokazuje bowiem, że często zastosowana w dobrej wierze radykalna wymiana materiałów na nowoczesne nie „wpasowuje” się w starą substancję, nie są one z nią kompatybilne. W rezultacie następuje proces „odrzućcia” dodanego materiału, a efekt bywa wkrótce gorszy niż przed pracami¹⁶ (il. 11).

Park w Arkadii jest przykładem obiektu, który zachował nie tylko integralność techniczną i estetyczną, ale także w dużej mierze autentyczność. Obecnie

– archaeology of taste. If archaeologists failed to carefully wash those containers, then today’s analysis of the composition of substances that have survived in the pores of a ceramic shell enable us to reproduce the ingredients and taste of dishes of then. Restaurants specialising in reconstructing the menu of our ancestors have begun to spring up. The existence of material traces of the past that can become an object of studies is a necessary precondition.

It is not hard to imagine that in the context of rapidly developing studies on the “language” of plants – methods of communicating and transferring information within and between particular species – the importance of genetic material of plants coming from ancient times will grow (fig. 10).

Minimum necessary interference. In order to protect and respect the monument’s value, a principle of minimum interference is applied, which in practice means the application of only those measures that are absolutely indispensable and refraining from activities that are not unconditionally necessary. The practice shows that radical replacement of materials with modern

planowane są prace rewitalizacyjne, w ramach których rozważane jest przywrócenie jeszcze jednego ważnego elementu integralności ideowej Arkadii – zapachów zaprojektowanych przez Helenę Radziwiłłową. Zachowane pamiątniki, opisy, korespondencja twórczyni Arkadii są materiałem pozwalającym na daleko idącą, ale w pełni wiarygodną rekonstrukcję jej koncepcji.

Usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco. Zasada ta określa nasze współczesne stanowisko wobec zagadnień, które w przeszłości bardzo często były sporne – czy usuwać wtórne dodatki, dobudowy, rezultaty dawnych ingerencji zmieniających dzieło, czy też pozostawiać je jako zapis historii obiektu?

Przyjęcie sztywnej zasady „cofania zegara”, usuwanie śladów czasu, dążenie za wszelką cenę, by „zabytek odzyskał dawną świetność” i wyglądał jak w chwili, gdy odszedł od niego jego twórca, jest w większości przypadków błędem. Decyzje o usuwaniu nawarstwień, oczyszczaniu z dawnych uzupełnień, przeróbek, przemalowań, a w ogrodach z nasadzeń i przekształceń podejmuje się, gdy artystycznie lub technicznie słabe, degradują oryginał i obniżają jego wartość albo swoim nieodpowiednim składem lub budową przyczyniają się do fizycznego niszczenia. Nie usuwa się nawarstwień, jeśli są wartościowe lub jeśli są jedyną historyczną materią, pod którą oryginał zachowany jest tylko szczątkowo. Nawet z pozoru standardowy

ones often does not fit into the old substance as these materials lack compatibility. In consequence, the process of “rejecting” an added material takes place and the effect is soon worse than before the commencement of works¹⁶ (fig. 11).

The park in Arkadia is an example of a site that not only has preserved its technical and aesthetic integrity, but also – to a great extent – its authenticity. Currently, revitalization works are being planned, as part of which it is considered to restore one more important element of Arkadia’s conceptual integrity – scents designed by Helena Radziwiłł. Diaries, descriptions and correspondence of the Arkadia’s creator survived and serve as materials that allow us a far-reaching, but fully reliable, reconstruction of her concept.

One should remove only those elements that destructively influence the original. This principle describes our contemporary approach to issues that often used to be disputable – should we remove secondary additions and results of past interferences that altered the monument, or should we leave them intact as a record of its history?

Adopting a rigid principle of “turning back the clock”, removing traces of time, striving all out for a monument to “regain its former glory” and look as in a moment the creator completed his/her work, is in most cases a mistake. Decisions on removing build-ups, purifying former complements, reconstructions, over-

zabieg oczyszczania musi każdorazowo zostać poprzedzony refleksją. Wybierając metodę oczyszczania, trzeba wykonać ten zabieg nie tylko skutecznie, ale i bezpiecznie, bez spowodowania natychmiastowych bądź późniejszych uszkodzeń. Precyzyjnie trzeba też określić zakres i konieczny stopień oczyszczenia. Nie oczyszcza się na przykład tynku czy ceglanego muru, jeśli mimo wzmocnienia stopień degradacji nie pozwala na bezpieczne wykonanie zabiegu (il. 12).

Problematyczne bywają decyzje o usuwaniu zieleń koegzystującej z zabytkami architektury, techniki, zabytkami archeologicznymi. Jak już wspomniano wyżej, z konserwatorskiego punktu widzenia nie powinna się ona znajdować na samym zabytku – nie powinna porastać murów, rozsadać fundamentów,

11. Zespół Nieborowa i Arkadii należy do tych szczęśliwych zabytków, którym mimo zawieruch udało się zachować niemal stuprocentową autentyczność. Późniejsze ingerencje konserwatorskie, nawet te drobne, nie zawsze były jednak trafione. Na fotografiach z lat 50. XX w. widoczne są nieznaczne jeszcze wtedy obszary zniszczeń przyziemia powstałych na skutek zawilgocenia. Najprawdopodobniej podczas prac w latach 70. ułożona została wokół budowli kamienna opaska. Sprawia ona wrażenie schludne i estetyczne, ale stała się przyczyną obecnie już bardzo poważnych zniszczeń przyziemia, spowodowanych moczeniem ścian wodą spadającą z gzymsu i rynien, a następnie odbijaną od twardej powierzchni kamienia i narzucaną na mury. Wynikami tego błędnego rozwiązania widać na współczesnej fotografii. Fot. B.J. Rouba

11. The complex of Nieborów and Arkadia belongs to those "lucky" historic sites that, despite numerous turns in their history, have managed to retain their almost uncompromised authenticity. However, subsequent conservation interferences, even the slight ones, often missed the point. In photographs from the 1950s we can see small areas of the ground floor destroyed as a result of dampening. Most probably, during works conducted in the 1970s, a stone band was laid around the building. It seems aesthetic and tidy, but has triggered very advanced damages to the ground floor, caused by wetting of walls by water falling from the cornice and rain gutters, then bouncing against the stone's hard surface and permeating the walls. Results of this faulty solution can be seen on an updated photograph. Photo by B.J. Rouba

12. Stopień zabrudzenia spoin pyłem z roztrzaskanej powierzchni cegieł wskazuje, że zabieg oczyszczania wykonano wodą pod zbyt dużym ciśnieniem. Warstwa naturalnego spieku na powierzchni cegły została zniszczona, a jej struktura znacznie osłabiona. Po takim oczyszczaniu stosuje się zwykle preparaty hydrofobizujące, jednak nie są one trwałe i nie zapewniają ochrony tak skutecznej, jak oryginalny spiek na powierzchni cegły. Fot. B.J. Rouba

12. The degree of soiling of binders by dust from the cracked surface of bricks indicates that the cleaning treatment was performed by means of water under too high pressure. A layer of natural sinter on the brick's surface has been destroyed and its structure weakened. Usually, after such treatment, water repellent preparations are used; however, they are not sustainable and fail to provide such an efficient protection as an original sinter on the brick's surface. Photo by B.J. Rouba

paintings as well as plantings and transformations in gardens are made when these build-ups are of poor artistic or technical quality, degrade the original and decrease its value or contribute to the physical destruction of a monument due to their improper composition or construction. One should not remove build-ups if they are valuable or if they constitute the only historical matter underneath of which the original is preserved only residually. Even an apparently standard procedure of cleaning must be preceded each time by a reflection. While selecting a cleaning method, one must bear in mind that this treatment must be performed not only efficiently, but also safely, without causing immediate or subsequent damages. The scope and necessary degree of cleaning must also be precisely determined. For example, plaster or a brick wall should not be cleaned, if – despite reinforcement – the degree of degradation does not allow safe performance of this treatment (fig. 12).

Decisions on removing greenery that coexists with architectural, industrial and archaeological monuments are often problematic. As mentioned above, from the perspective of monument conservation, greenery should not be found on the monument itself – it should not grow on walls, split the foundations or lead to corrosion of delicate plasters. The principle of removing only those elements that are clearly harmful requires the removal of greenery in this case. However, greenery is needed very much around monuments – provided that it is subject to control, appropriately selected and planted at an adequate distance.¹⁷ Significance of a curtain of trees for a historic building is immense and its role – as an ally in preventive conservation – is invaluable. Through

powodować korozji delikatnych tynków. Zasada usuwania tego, co jednoznacznie szkodzi, nakazuje w takich przypadkach jej likwidację. Jest ona jednak bardzo potrzebna wokół zabytków – pod warunkiem, że jest kontrolowana, odpowiednio dobrana, posadzona w odpowiedniej odległości¹⁷. Znaczenie parawanu drzew wokół zabytkowej budowli jest ogromne, a ich rola – jako sprzymierzeńca w profilaktyce konserwatorskiej – bezcenna. Filtrując powietrze, drzewa chronią przed brudem, zanieczyszczeniami gazowymi, hałasem, wibracjami – i to nie tylko samą budowlę, lecz także jej wyposażenie. Chronią wielkie płaszczyzny ścian i połacie dachów przed przegrzewaniem w lecie i nadmiernym wychładzaniem w zimie. Chronią przed bocznymi deszczami, piorunami, nadmiernym zawilgoceniem. Są w stanie skutecznie łagodzić napór huraganowych wiatrów na konstrukcję budowli. Tak częste dziś akcje wycinania drzew wokół obiektów zabytkowych są niekiedy dramatyczne w skutkach. Zubajają nie tylko estetykę miejsca, kościoła, zespołu zabytkowego, ale powodują – najczęściej widoczne natychmiast – groźne następstwa dla stanu fizycznego tych obiektów. Podstawą decyzji bywa zazwyczaj rozkręcony przez media historyczny strach, który niestety eliminuje myślenie o korzyściach płynących z obecności drzew wokół zabytku. W rezultacie wyćinki nie zawsze są w pełni uzasadnione. Czasem natomiast podstawą decyzji o usunięciu drzew jest na przykład chęć ukazania całego piękna architektury obiektu, jak to miało miejsce niedawno w przypadku warszawskiego kościoła Wizytek. Wprawdzie usunięte drzewa i tak nie osłaniały całej elewacji frontowej, jednak choć w pewnym stopniu ją chroniły. Brak drzew z pewnością przeloży się na szybsze niszczenie fasady,

filtering the air, trees protect monuments from dirt, gas pollution, noise, vibrations; not only do they protect the building itself, but also what is inside. They protect large planes of walls and roofing from overheating in summer and overcooling in winter. They protect from side rain, lightning and excessive dampness. They are capable of efficiently mitigating pressure of hurricanes on the building's structure. Frequent felling of trees around historic buildings sometimes leads to dramatic effects. Not only does it deplete aesthetics of a site, church or historic complex, but also triggers – usually immediately observable – dangerous effects for the physical state of these sites. Hysterical fear, fuelled by the media, usually forms the ground for such decisions, which – unfortunately – eliminate thinking about benefits arising from the presence of trees around a monument. In consequence, clear-cutting is not always fully justifiable. On the other hand, sometimes a decision on the removal of trees is aimed at presenting the entire beauty of an architecture, just like in the case of the Church of the Nuns of Visitation in Warsaw not long ago. Although the removed trees did not cover the entire front facade, they protected it to a certain extent. Lack of trees will undoubtedly translate into a faster destruction of the facade, currently exposed to the operation of the sun¹⁸ and western winds carrying dust and sharp sand grains along the Królewska Street.

Therefore, decisions on felling of trees that accompany monuments should each time be well considered in terms of potential effects, including long-term ones. Only a thorough analysis of pros and cons allows taking optimal actions.

The principle of discernibility and distinguishability of complements and current interferences and their aesthetic subordination to the original. This principle is applied with utmost consistence in the conservation of fine arts, where additions are made by means of a dot, line or patch to safeguard their clear distinctiveness from the original. In certain cases pigments of a different fluorescence colour or additions of phosphors are used to guarantee easy identification of additions under UV rays.

In the railway industry, for safety reasons, the principle of placing a legible date on spikes used for fixing sleepers is applied. As regards conservation of

wystawionej obecnie na bezpośrednie działanie słońca¹⁸ i zachodnich wiatrów, niosących kurz i ostre ziarna piasku wzdłuż ciągu ulicy Królewskiej.

Decyzje o wycinie drzew towarzyszących zabytkom powinny więc być każdorazowo bardzo przemyślane pod kątem możliwych skutków, także tych dalekosiężnych. Dopiero głęboka analiza wszystkich za i przeciw, korzyści i zagrożeń, pozwala podejmować działania optymalne.

Zasada czytelności i odróżnialności uzupełnień i współczesnych ingerencji oraz ich estetycznego podporządkowania oryginałowi. Zasadę tę stosuje się bardzo konsekwentnie w konserwacji dzieł sztuki, gdzie uzupełnienia wykonywane są kropką, kreską, plamką dla ich czytelnej odróżnialności od oryginału. W pewnych przypadkach stosuje się pigmenty o innej barwie fluorescencji lub dodatki luminoforów zapewniające możliwość łatwej identyfikacji dodanych uzupełnień w promieniach UV.

W kolejnictwie, ze względów bezpieczeństwa, stosuje się zasadę umieszczania czytelnej daty na gwoździach używanych do mocowania podkładów. W konserwacji dzieł sztuki zasadą jest umieszczanie w niewidocznym miejscu nalepki z syntetyczną informacją o przeprowadzonych pracach. W zabytkowych parkach bardzo dobrze sprawdzają się tabliczki informujące o gatunkach roślin, o datach na przykład posadzenia drzewa, wykonania prac rewitalizacyjnych itp. Tego typu przekazy odbierane są bardzo pozytywnie

fine arts, stickers with synthetic information about the performed works are placed in a concealed place. When it comes to historic parks, boards informing about plant species, dates of tree planting, performance of revitalization works, etc. play a useful role. Such pieces of information are very positively perceived by visitors, since they form a sort of dialogue between park hosts and guests.

The need for subordination of contemporary interferences to the original leads to a situation where one has to take account of the relationship between the original and the addition and the impact of immediate and distant surrounding in the process of creating a monument's aesthetics. The effect of exposing the value of an original can be achieved only when added or surrounding elements neither draw excessive attention of viewers, nor aggressively compete with the original. As regards wall painting, for example, the greatest problem is refreshing and painting the surrounding, which – if too clear and bright – begins to

13. Data nasadzenia drzewa umieszczona na trwałej tabliczce jest bardzo ważnym elementem budującym kontakt oglądającego z obiektem. Fot. B.J. Rouba

13. The date of tree planting placed on a permanent board is a very important element that creates contact between a viewer and a site. Photo by B.J. Rouba

14. Rezerwat Bagna Everglades na Florydzie – infrastruktura turystyczna zbudowana została w technologii lekkiej i łatwo odwracalnej. Fot. B.J. Rouba

14. The Everglades Wetland Research Park, Florida – tourist infrastructure built by means of light and easily reversible technology. Photo by B.J. Rouba

przez wizytujących miejsce, są bowiem rodzajem dialogu między gospodarzami parku a odwiedzającymi ów park gośćmi.

Natomiast konieczność podporządkowania współczesnych ingerencji oryginałowi sprawia, że w procesie kreowania estetyki zabytku należy uwzględniać zarówno relację oryginał – uzupełnienie, jak i oddziaływanie bliższego i dalszego otoczenia. Efekt wyeksponowania wartości oryginału możemy osiągnąć tylko wtedy, jeżeli elementy dodane lub otaczające nie skupiają na sobie uwagi widza w sposób nadmierny, jeżeli agresywnie nie konkurują z oryginałem. W malarstwie ściennym na przykład prawdziwym problemem jest odświeżanie i obmalowywanie otoczenia, które – zbyt czyste i jasne – zaczyna „świecić”, stanowić optyczną konkurencję dla malowidła, dominując nad nim i degradując je niejednokrotnie do roli brudnej, starej plamy na czystym, nowym tle. W zabytkowych parkach tego rodzaju potknięcia powstają w wyniku zastosowania nieodpowiednich nawierzchni alejek, złego wkomponowania współczesnych budowli, a nawet tylko dodania niezharmonizowanych elementów małej architektury (il. 13).

Zasada odwracalności metod i materiałów. Lekkie, łatwe do zdemontowania konstrukcje turystycznej infrastruktury są dobrym przykładem obecności tej zasady w zabytkowych parkach, choć w konserwacji dzieł sztuki jest ona rozumiana jeszcze nieco inaczej. U podstaw zasady stosowania wyłącznie metod i materiałów odwracalnych leży obawa przed wykonywaniem działań, które na wypadek błędu nie pozwalają już potem nic zrobić z obiektem. Historia konserwacji odnotowuje niestety wiele takich przypadków – zastosowania tworzyw, które, starzejąc się, powodują nieodwracalne zmiany w obiekcie zabytkowym, wykonywania wzmocnień betonowych, po latach prowadzących do destrukcji słabszego oryginału itp. W praktyce takich ryzykownych działań nie da się niekiedy uniknąć, bo bez nich obiekt mógłby w pewnych sytuacjach natychmiast przestać istnieć. Jednak przestrzeganie tej zasady zobowiązuje nas do przewidywania przyszłych skutków i poszukiwania takich rozwiązań i materiałów, które, jeśli nawet same mają ograniczoną trwałość, to nie uniemożliwią w przyszłości zastosowania innych, nowocześniejszych i bezpieczniejszych (il. 14, 15). Istotne jest przy tym także

“shine” and optically compete with a painting, dominating over it and degrading it often to a dirty old speck on a clean white background. In historic parks such failings arise due to the application of inappropriate surfaces of alleys, inadequate incorporation of contemporary buildings and even the addition of non-harmonised elements of landscape architecture (fig. 13).

The principle of reversibility of methods and materials. Light, easy-to-dismantle structures of tourist infrastructure are a good example of the presence of this principle in historic parks, although it is understood quite differently in the field of conservation of fine arts. The grounds for the principle of using reversible methods and materials only is the fear of works that do not allow any interventions in case of a failure. Unfortunately, the history of conservation knows a lot of such instances – application of materials that cause irreversible changes to the historic site due to ageing, making concrete reinforcements that lead to destruction of a more delicate original, etc. In practice, such risky activities are sometimes inevitable, for without them the site would in some cases immediately cease to exist. However, the observance of this principle obliges us to foresee future effects and look for such solutions and materials that, even if of limited durability themselves, will not prevent the application of other, more modern and safer materials in the future. Safety of monuments and people using them is also significant. A classic example of neglecting this principle is a very serious problem that has arisen due to the former application of toxic biocides to safeguard construction wood in historic structures¹⁹ (fig. 14, 15).

myślenie o bezpieczeństwie zabytków i ludzi wśród nich żyjących. Klasycznym przykładem zlekceważenia tej zasady jest bardzo poważny problem, jaki wyrósł dziś w wyniku niedawnego stosowania toksycznych biocydów do zabezpieczania drewna budowlanego w obiektach zabytkowych¹⁹.

Zasada wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie, wraz z pełną dokumentacją wyników badań oraz przebiegu kolejnych działań. Poszukując optymalnych metod konserwacji, staramy się zawsze wybierać te najlepsze. Jest jednak kilka przeszkód, które w pewnych okolicznościach mogą utrudniać realizację prac na najwyższym poziomie. Są to niewątpliwie ograniczenia finansowe, problemy wynikające z Ustawy o zamówieniach publicznych, konieczność przeprowadzania przetargów z ciągle pokutującym przekonaniem, że najbezpieczniejsze przy ich rozstrzygnięciu jest kryterium najniższej ceny itd. Poza tymi od dawna rozpoznanymi czynnikami działa w pewnych sytuacjach jeszcze jeden, który można określić jako „kompleks nowoczesności”. Kierując się bowiem troską o zabytki, stosuje się czasem, w dobrej wierze, metody i materiały tak bardzo nowoczesne, że w niedostatecznym stopniu sprawdzone. Szczytem nowoczesności było przecież niedawne wylewanie betonowych lub toksycznych asfaltowych nawierzchni w parkach. Dziś usuwamy je za wcale niemałe pieniądze. Nietrwałą kostkę Bau-
ma, obecnie ciągle jeszcze uważaną za symbol postępu,

15. Bagna Everglades są niezwykle ciekawym przyrodniczym fenomenem, a zarazem przykładem obiektu o złożonej historii. Najpierw osuszone, by skutecznie wytepić kryjące się w nich niedobitki indiańskich plemion, przed 75 laty zostały ogromnym nakładem kosztów przywrócone do stanu pierwotnego Fot. B.J. Rouba

15. The Everglades wetlands are a highly interesting natural phenomenon and, at the same time, an example of a site with a complex history. At first dried up, to efficiently get rid of the remnants of Native American tribes hiding there. Then, 75 years ago, they were restored to the primary state at gigantic cost. Photo by B.J. Rouba

16a,b. Jeszcze do bardzo niedawna ogławianie uchodziło za dobrą metodę odmładzania drzewostanu. Dziś mamy już ustawę zakazującą tego procederu, a mimo to liczba drzew – zwłaszcza koniecznych, bo tworzących parawany ochronne wokół obiektów zabytkowych – topnieje w zastraszającym tempie. Fot. B.J. Rouba

16a,b. Not long ago tree topping was deemed a good method of rejuvenating tree stands. Today, we have legal regulations that prohibit this activity, but nevertheless, the number of trees – especially those that create protective curtains around historic buildings – decreases at an alarming rate. Photo by B.J. Rouba

16a

16b

The principle of performing all works in accordance with best knowledge and safeguarding top quality, including full documentation of research results and the course of subsequent works. Seeking optimal methods of conservation, we always try to select the best ones. However, there are a number of obstacles that in some circumstances can hinder the top-quality execution of works. Beyond doubt, these are financial limitations, problems resulting from the Act on public procurement, the need to conduct tenders with persistent view that the lowest price criterion is the safest for making tender decisions, etc. Apart from these long-recognised factors, another one activates itself in some cases: the so-called “modernity complex.” Guided by care for monuments, methods and materials used in good faith are sometimes so modern that cannot be sufficiently verified. Not long ago, laying concrete or asphalt surfaces in parks was considered ultra-modern. Today we remove them at a great cost. Soon we will be removing unsustainable paving blocks, still considered a symbol of progress. We have withdrawn from pouring concrete into lost parts in old trees’ trunks, etc. However, we introduce modern methods and

17

też wkrótce będziemy usuwać. Wycofano się z zalewania betonem ubytków w pniach starych drzew itd., itd. Nowoczesne metody wprowadzamy, głośno okrzykując sukces. Od metod, które się nie sprawdziły odchodzimy po cichutku, z zawstydzeniem. Dobrze, jeśli prace naszych poprzedników były dokumentowane. Możemy wtedy łatwiej i bez kosztownych badań ocenić zastosowane rozwiązania, ustalić, co naprawdę było powodem sukcesu lub niepowodzenia. Gorzej, jeśli zasada dokumentowania prac nie była przestrzegana (il. 16a,b).

Reasumując, warto przypomnieć, że przestrzeganie Siedmiu zasad konserwatorskich pomaga i pozwala nam chronić i zachowywać zabytki – składniki naszego dziedzictwa – wraz ze wszystkimi ich wartościami, bez względu na to, do jakiej kategorii (grupy) należą. Jeśli natomiast z jakichkolwiek powodów dochodzi do zmniejszenia wartości zastanych (np. historycznych, naukowych itp.), to niejako automatycznie następuje obniżenie wartości potencjalnych zabytku – jego atrakcyjności, przekładającej się ostatecznie na możliwości budzenia zainteresowania, a nawet zarabiania na sobie. Przekazując taki zabytek następnym pokoleniom, nie spełniamy obowiązku przekazania go w stanie nie pogorszonego, choćby nawet jego fizyczny stan był rzeczywiście nie pogorszony.

Refleksja nad „dziś” konserwacji-restauracji pozwala dostrzec charakterystyczne zjawiska. Problemem nie jest obecnie brak materiałów, często nawet nie

loudly claim success. Then we depart from unsuccessful methods with a silent shame. It is good, if our predecessors' works were well-documented. Then we can more easily and without costly studies assess the applied solutions and determine what the reason for success or failure was. Worse, if the principle of documenting works was not observed (fig. 16a,b).

Summing up, it is worth reminding that the observance of the Seven Principles of Conservation helps and enables us to protect and preserve monuments – components of our heritage – along with all of their values, regardless of the category (group) they belong. However, if for any reason the existing values (e.g. historical, scientific, etc.) decrease, potential values of a monument decrease automatically – its attractiveness that translates as capabilities of the monument to raise interest or even earn for itself. By handing such a monument over to next generations, we fail to meet the obligation to transfer it in an uncompromised state, even if its physical state is truly not worsened.

Reflection on the “today” of monument conservation and restoration allows us to notice characteristic phenomena. Currently, the problem does not lie in

17. Dęby rogalińskie, od lat podpierane, wzmacniane i wszystkimi możliwymi sposobami podtrzymywane przy życiu, są świadectwem nadzwyczajnej troski ich opiekunów. Fot. B.J. Rouba

17. Oaks of Rogalin, supported, reinforced and kept alive for years and by all means available, signify extraordinary care exercised by their guardians. Photo by B.J. Rouba

brak pieniędzy. Prawdziwym problemem jest – przy wielkiej społecznej akceptacji dla samych zabytków – dramatyczny brak zrozumienia dla konserwatorskich racji. Starając się ten problem rozwiązywać, powinniśmy i sami mieć w użyciu, i przekazywać społeczeństwu proste narzędzia, umożliwiające porządkowanie, strukturyzację i przyswajanie w niezbędnym zakresie naszej złożonej wiedzy o zasadach ochrony oraz konserwacji zabytków, w tym także zabytkowych parków i ogrodów (il. 17).

the lack of materials; there is often also enough money. The true problem is – at a great degree of social appreciation of monuments – a dramatic lack of understanding of monument conservators’ rationale. In trying to solve this problem, we should have in stock – and hand over to the public – simple tools that allow ordering, structuring and assimilating our complex knowledge about the principles of protection and preservation of monuments, including historic parks and gardens, to a necessary extent (fig. 17).

Tabela 1. Opr. B.J. Rouba, konsultacja J. Arszyńska, skala wartości M. Pronobis-Gajdzis i B.J. Rouba

KARTA ANALIZY WARTOŚCI ZABYTKU						
		Atrybut (wartość): wyjątkowa/ doskonała – 6 pkt bardzo dobra – 5 pkt dobra – 4 pkt słaba – 3 pkt bardzo słaba – 2 pkt szczętkowa – 1 pkt brak – 0 pkt	Stan zachowania: wyjątkowy/ doskonały – 6 pkt bardzo dobry – 5 pkt dobry – 4 pkt słaby – 3 pkt bardzo słaby – 2 pkt zły – 1 pkt destrukt – 0 pkt itd.	Kryteria oceny	Liczba punktów w stanie wyjściowym (aktualnym)	Prognozowana liczba punktów po pracach konserwatorsko-restauratorskich
	Lp.	Atrybut (wartość)			0 – 6	0 – 6
Atrybuty (wartości) i cechy sfery intelektualnej	1	Kontynuacja (wiek, trwanie)		Czas powstania obiektu, istnienie w miejscu pierwotnego przeznaczenia – przemieszczenie w inne środowisko, funkcja pierwotna – wtórna.		
	2	Historyczność i dokumentacyjność		Związki z postaciami i wydarzeniami historycznymi, czy obiekt jest świadkiem historii, świadectwem historii, dokumentem itp.		
	3	Stopień rozpoznania zabytku		Historia, technika, opracowania specjalistyczne		
	4	Naukowość		Analiza tego, co w obiekcie może być przedmiotem badań i jakie znaczenie dla nauki i wzbogacenia wiedzy mogą mieć ich wyniki		
					0 – 6	0 – 6
Atrybuty (wartości) i cechy sfery emocjonalnej	5	Wartość artystyczna		Czy i jakie cechy obiektu stanowią o jego oddziaływaniu artystycznym		
	6	Wartość estetyczna		Elementy składające się na zjawisko estetyczne oraz charakter tego zjawiska – szpecące, obojętne, interesujące, atrakcyjne itp.		
	7	Skomponowanie z otoczeniem		Relacje między obiektem a jego otoczeniem – harmonizujące, kontrastujące, wzmacniające estetykę, degradujące itp.		
	8	Dawność		Czytelność cech świadczących o pochodzeniu z określonej epoki		
	9	Unikatowość		Cechy świadczące i decydujące o wyjątkowości obiektu		
	10	Jakość i znaczenie historycznych nawarstwień		Chronologia i zakres ingerencji oraz ich wpływ na estetykę, wartość artystyczną, dokumentalną itp. – wzbogacający, obojętny, degradujący		
	11	Jakość i znaczenie elementów dodanych współcześnie		jw.		
	12	Jakość wykonanych prac adaptacyjnych		Wpływ prac adaptacyjnych na materię i wartości obiektu – nieniszczące i wzbogacające, obojętne, niszczące		

				0 – 6	0 – 6
Nadwartości	13	Autentyczność (rozumiana jako miara prawdziwości obiektu)	Zabytek nieprzekształcony, przekształcony w niewielkim stopniu, znacznym, całkowicie przekształcony. W odniesieniu do każdej z warstw stratygraficznych i chronologicznych należy określić stosunek (w %) substancji pierwotnej do wtórnej. O ile to możliwe, określić pierwotne niematerialne i materialne wartości obiektu i ich przemiany w kolejnych fazach przekształceń, porządkując je wg przynależności – forma, faktura, kolor. Uwaga – autentyczność odnosi się nie tylko do pierwszej postaci dzieła. Każda jego kolejna „wersja” podlega również ocenie tej cechy (np. dla gotyckiego kościoła w 100 procentach przebudowanego w okresie baroku czas przekształcenia staje się drugim punktem zero do oceny autentyczności zabytku barokowego)		
	14	Integralność (techniczna i estetyczna)	Obecność rozwiązań estetycznych i technicznych typowych dla czasu, w którym powstał zabytek		
				0 – 6	0 – 6
Użyteczność	15	Wartość materialna	Oceniana w swojej kategorii – można zastosować ocenę ogólną (wielka, duża, przeciętna, nikła itp.)		
	16	Użytkowość	Zdolność pełnienia funkcji pierwotnej lub wtórnej		
	17	Zgodność funkcji współczesnej z charakterem i cechami obiektu	Zbieżna, wykorzystująca charakter zabytku, obojętna, przeciwna do cech zabytku		
				0 – 6	0 – 6
Wartości społeczne i potencjalne	18	Znaczenie dla kultury społeczności lokalnej (wartość swojskości)	Zdefiniować cechy, poprzez które zabytek oddziałuje na kulturę społeczności lokalnej, także jego znaczenie dla ekonomii, edukacji itp.		
	19	Znaczenie dla kultury krajowej	Ocenić, czy wymienione wyżej cechy mogą mieć także znaczenie na poziomie kraju		
	20	Znaczenie dla kultury globalnej	Ocenić, czy możliwe jest oddziaływanie tych cech na poziomie globalnym		
	21	Interakcje społeczne	Zabytek zadbany, doceniany – porzucony, dewastowany itp.		
	22	Ocena wykonanych działań rewitalizacyjnych	Ustalić, czy udało się osiągnąć założone ożywienie zabytku, czy funkcjonuje on bezpiecznie we współczesnym życiu. W jakim stopniu prace rewitalizacyjne podniosły jego atrakcyjność i znaczenie		
				0 – 6	0 – 6
Problematyka konserwatorska i społeczna	23	Ocena konserwatorska stanu zachowania	Omówić stan zachowania i przyczyny zniszczeń poszczególnych elementów struktury – stratygraficznych i chronologicznych		
	24	Stopień rozpoznania potrzeb konserwatorskich	Wskazać i uzasadnić potrzebę wykonania dodatkowych badań i analiz ponad istniejącą wiedzę o stanie zabytku		
	25	Obecny stan wykonanych w przeszłości prac konserwatorskich	Ocenić skuteczność zastosowanych w przeszłości metod		
	26	Obecny stan wykonanych w przeszłości prac restauratorskich	Ocenić, czy zastosowane w przeszłości rozwiązania sprawdziły się pod względem technicznym i estetycznym, czy przyczyniły się do przetrwania materii i wartości zabytku, czy przyczyniły się do jego destrukcji. Uwzględnić czynnik czasu i warunków w otoczeniu		
	27	Prawidłowość użytkowania	Ocenić bezpieczeństwo – zagrożenie wynikające z funkcji i sposobu użytkowania		
	28	Prawidłowość sprawowania codziennej opieki	Konserwacja profilaktyczna – ocenić bezpośrednią ochronę, warunki magazynowe, ekspozycyjne, udostępnienie, sposób sprzątania i czyszczenia itp.		
	29	Stopień zabezpieczenia przed zagrożeniami	Ocenić zabezpieczenie przed kradzieżą, pożarem, zalaniem, plan postępowania na wypadek ewakuacji itp.		
	30	Potencjalna możliwość podwyższenia wartości i znaczenia zabytku	Wskazać, czy i jakie są możliwości podniesienia rangi obiektu, jakiego rodzaju działania należałoby podjąć, aby ten cel osiągnąć, jakie są możliwości realizacji tego rodzaju działań		

Table 1. Worked out by B.J. Rouba, consulted by J. Arszyńska, value scale by M. Pronobis-Gajdzis and B.J. Rouba

MONUMENT VALUE ANALYSIS SHEET						
		Attribute (value): unique/perfect – 6 points very good – 5 points good – 4 points poor – 3 points very poor – 2 points residual – 1 point no value – 0 points	State of conservation: unique/perfect – 6 points very good – 5 points good – 4 points poor – 3 points very poor – 2 points bad – 1 point destruct – 0 points etc.	Criteria for assessment	Number of points in the output (current) state	Foreseen number of points after conservation and restoration works
	No.	Attribute (value)			0 – 6	0 – 6
Attributes (values) and features of the intellectual sphere	1	Continuation (age, durability)		When a site was created, existence in a place of primary purpose – transfer to a different environment, primary – secondary function.		
	2	Historicity and document value		Ties to historical figures and events, is a site a witness of history, a testimony of history, a document, etc.		
	3	Degree of monument recognition		History, technology, specialist studies		
	4	Scientific issues		Analysis of what parts of a site can become a subject of studies and what meaning for science and knowledge expansion can their results have		
					0 – 6	0 – 6
Attributes (values) and features of the emotional sphere	5	Artistic value		Which, if any, features of a site trigger its artistic impact		
	6	Aesthetic value		Elements forming an aesthetic phenomenon and a character of this phenomenon – disfiguring, neutral, interesting, attractive, etc.		
	7	Interrelation with surroundings		Relations between a site and its surroundings – harmonizing, contrasting, enhancing aesthetics, degrading, etc.		
	8	Antiquity		Legibility of features attesting the origins in a given era		
	9	Uniqueness		Features attesting and deciding on the site's uniqueness		
	10	Quality and significance of historical build-ups		Chronology and scope of interferences and their impact on the aesthetics, artistic and document value, etc. – enriching, neutral, degrading		
	11	Quality and significance of elements added today		as above		
	12	Quality of performed adaptation works		Impact of adaptation works on the matter and values of a site – non-destructive and enriching, neutral, destructive		
					0 – 6	0 – 6
Over-values	13	Authenticity (understood as a measure of the site's veracity)		A non-transformed monument, transformed to a slight or considerable degree, completely transformed. As regards each stratigraphic and chronological layer, a ratio (%) of primary to secondary substance has to be determined. If possible, one has to determine primary material and intangible values of a site and their alterations in subsequent stages of transformations, ordering them by origin – form, texture, colour. Warning: authenticity does not refer only to the first form of a work of art. Each of its subsequent versions is also subject to the assessment of this feature (e.g. for a Gothic church completely reconstructed in the Baroque period the transformation time becomes the second zero point for the assessment of authenticity of a Baroque monument).		
	14	Integrity (technical and aesthetic)		Presence of aesthetic and technical solutions typical for the times the monument was created		

				0 – 6	0 – 6
Utility	15	Material value	Assessed in its own category – a general score can be applied (great, high, average, slight, etc.)		
	16	Functionality	Capability of performing a primary or secondary function		
	17	Compliance of a current function with the site's character and features	Convergent, making use of the monument's character, neutral, contradictory to the monument's features		
				0 – 6	0 – 6
Social and potential values	18	Significance for the local community's culture (vernacular value)	Define features thanks to which the monument has impact on the local community's culture as well as its significance for economy, education, etc.		
	19	Significance for the national culture	Assess, whether the abovementioned features can also have impact at the national level		
	20	Significance for the global culture	Assess, whether impact of these features at the global level is possible		
	21	Social interactions	A well-cared for and appreciated monument – left alone, devastated, etc.		
	22	Assessment of performed revitalization activities	Determine whether the assumed regeneration of a monument has been successful, whether it functions safely in current reality. To what extent have the revitalization works enhanced its attractiveness and significance		
				0 – 6	0 – 6
Conservation and social issues	23	Conservator's assessment of the state of preservation	Describe the state of preservation and reasons for damages of particular elements of structure – stratigraphic and chronological		
	24	Degree of recognition of conservation needs	Indicate and justify the need for performing additional studies and analyses above the existing knowledge about the monument status		
	25	Current state of previously performed conservation works	Assess the efficiency of methods applied in the past		
	26	Current state of previously performed restoration works	Assess, whether solutions applied in the past were successful in technical and aesthetic terms, whether they contributed to the survival of the matter and value of a monument and whether they contributed to its destruction. Take account of the time factor and surrounding conditions		
	27	Regularity of usufruct	Examine safety – risk resulting from the function and method of usufruct		
	28	Regularity of everyday care	Preventive conservation – assess direct protection, storage and exposure conditions, availability, method of cleaning and tidying up, etc.		
	29	Degree of protection from risks	Assess protection from theft, fire, flooding, emergency plan in case of evacuation, etc.		
	30	Potential possibility of enhancing the monument's value and significance	Indicate if there are any possibilities for increasing the site's status, what sort of activities should be undertaken to this end, what are the possibilities for executing this sort of activities		

Prof. zw. dr hab. Bogumiła J. Rouba, pracownik Zakładu Konserwacji Malarstwa i Rzeźby Polichromowanej Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Konserwator-restaurator dzieł sztuki, specjalista w dziedzinie konserwacji malarstwa sztalugowego, ściennego i rzeźby polichromowanej, rzeczoznawca Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Zajmuje się zagadnieniami z obszaru profilaktyki konserwatorskiej, badaniami zależności procesów niszczenia zabytków od warunków panujących w ich otoczeniu (klimat, zawilgocenie, światło itd.), projektowaniem konserwatorskim, a także teorią konserwacji-restauracji i terminologią. Prowadzi prace badawcze, własne prace konserwatorskie, jako dydaktyk wykłada m.in. profilaktykę konserwator-

Prof. Bogumiła J. Rouba PhD with habilitation, employee of the Department of Conservation of Paintings and Polychromed Sculptures of the Institute of Historical Monuments and Restoration Studies of the Nicolaus Copernicus University in Toruń. A conservator-restorer of fine arts, specialist in the field of conservation of easel and wall painting and polychromed sculpture, assessor of the Ministry of Culture and National Heritage. Deals with issues in the area of preventive conservation, studies on interdependences of monument destruction processes and surrounding conditions (climate, dampness, light, etc.), conservation designs and the theory and terminology of conservation and restoration. She pursues research, own conservation works and, as an educator, gives lectures on, among

ską. Jest autorką ponad 140 publikacji. Przewodnicząca Rady Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego, przedstawicielka IZK UMK i członek Europejskiej Sieci Szkół Konserwatorskich ENCoRE, członek Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS, ZPAP, Rady Programowej Narodowego Instytutu Dziedzictwa, rad redakcyjnych czasopism konserwatorskich i wielu innych specjalistycznych gremiów.

others, preventive conservation. She is an author of over 140 publications. President of the Monument Protection Council at the Minister of Culture and National Heritage, representative of IZK UMK and member of the European Network for Conservation-Restoration Education ENCoRE, member of the ICOMOS Polish National Committee, ZPAP, Programme Committee of the National Heritage Board of Poland, editorial boards of conservation magazines and many other specialist teams.

Przypisy

- 1 Tytuł artykułu jest nawiązaniem do wystąpienia konferencyjnego, a potem artykułu zawierającego rozważania nad możliwością stosowania ogólnych zasad w konserwacji zabytków techniki. Konferencja oraz dyskusje w trakcie jej trwania pokazały wówczas, jak bardzo ważne jest wspólne pochylenie się nad zagadnieniami podstawowymi, zwłaszcza tam, gdzie muszą współpracować ze sobą specjaliści z różnych branż, niekoniecznie o konserwatorskim wykształceniu. Por.: B.J. Rouba, *Zasady konserwatorskie a zabytki techniki*, [w:] *Problemy muzeów związane z zachowaniem i konserwacją zbiorów*, IV Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska, Szreniawa, 8-9 października 2010, Szreniawa 2011, s. 62-71.
- 2 Zagadnienie ochrony dziedzictwa pojawia się w art. 5 i art. 82 Konstytucji RP.
- 3 Bardzo poważna dyskusja nad pryncypiami konserwatorskimi miała miejsce na konferencji naukowej „Karta Wenecka 1964-2014”, zorganizowanej w Toruniu w dniach 10-12 października 2014 r. W ocenie dzisiejszej rzeczywistości mocno brzmiały głosy referentów i dyskutantów pokazujących negatywne skutki komercjalizacji zabytków i procesów związanych z ich ochroną oraz nadmiernej liberalizacji podejścia do nich.
- 4 Koncepcja ta nie jest osiągnięciem naszych czasów, lecz została wypracowana przez naszych poprzedników, czego odbiciem jest analiza sytuacji w dziedzinie konserwacji i restauracji dokonana przez Tadeusza Dobrowolskiego tuż po wojnie, w początkach organizowania szkolnictwa konserwatorskiego. Por.: T. Dobrowolski, *Problem kształcenia w dziedzinie konserwacji malarstwa*, „Ochrona Zabytków” 1948, nr 2, s. 52-56, 93, cejsh.icm.edu.pl/cejsh/.../Ochrona_Zabytkow-r1948-t1-n2-s52-56.pdf
- 5 A. Mitkowska, *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa-Lublin 2012, s. 121-133, <http://bc.pollub.pl/Content/1218/ochrona.pdf>
- 6 Zagadnienia te omówiłam szerzej w dwóch publikacjach: B.J. Rouba, *Autentyczność i integralność zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 4, s. 35-55; B.J. Rouba, *Autentyczność i integralność zabytku – wyzwania konserwatorskie*, [w:] *Zamki, grody, ruiny. Waloryzacja i ochrona*, Warszawa-Białystok 2009, s. 100-110.
- 7 *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa-Lublin 2012.
- 8 B.J. Rouba, *Wartościowanie w praktyce konserwatorskiej*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, jw., s. 201-209.
- 9 Prezentowałam ją na warszawskiej konferencji poświęconej Cesare Brandiemu w październiku 2007 r. Następnie karta zabytku została opublikowana w: B.J. Rouba, *Zagadnienie teorii Cesare Brandiego a uwarunkowania społeczne polskiej ochrony, konserwacji i restauracji zabytków*, [w:] *Sztuka konserwacji*

Endnotes

- 1 The title of the article refers to the conference speech and the article that contains considerations on the possibility of applying general rules in preserving industrial monuments. The conference and ensuing discussions showed how important it is to jointly focus on basic issues, particularly in those areas where specialists from different fields, not necessarily conservators, must collaborate. Cf.: B.J. Rouba, *Zasady konserwatorskie a zabytki techniki*, [in:] *Problemy muzeów związane z zachowaniem i konserwacją zbiorów*, IV Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska, Szreniawa, 8-9 października 2010, Szreniawa 2011, p. 62-71.
- 2 The issue of the protection of heritage appears in Article 5 and Article 82 of the Constitution of the Republic of Poland.
- 3 A very serious discussion concerning the principles of conservation took place during a scientific conference “Venice Charter 1964-2014”, organised in Toruń on 10-12 October 2014. Speakers assessing the reality of now strongly condemned negative effects of commercialisation of monuments and processes related to their protection as well as excessive liberalisation of approach to monuments.
- 4 This concept is not an achievement of our times, but was worked out by our predecessors, which is reflected in an analysis of situation in the field of conservation and restoration carried out by Tadeusz Dobrowolski shortly after the war, in the beginnings of organising teaching of conservation. Cf.: T. Dobrowolski, *Problem kształcenia w dziedzinie konserwacji malarstwa*, „Ochrona Zabytków” 1948, no. 2, p. 52-56, 93, cejsh.icm.edu.pl/cejsh/.../Ochrona_Zabytkow-r1948-t1-n2-s52-56.pdf
- 5 A. Mitkowska, *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji*, [in:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa-Lublin 2012, p. 121-133, <http://bc.pollub.pl/Content/1218/ochrona.pdf>
- 6 I have discussed these issues more thoroughly in two publications: B.J. Rouba, *Autentyczność i integralność zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2008, no. 4, p. 35-55; B.J. Rouba, *Autentyczność i integralność zabytku – wyzwania konserwatorskie*, [in:] *Zamki, grody, ruiny. Waloryzacja i ochrona*, Warszawa-Białystok 2009, p. 100-110.
- 7 *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa-Lublin 2012.
- 8 B.J. Rouba, *Wartościowanie w praktyce konserwatorskiej*, [in:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, op. cit., p. 201-209.
- 9 I presented this concept during the Warsaw conference devoted to Cesare Brandi in October 2007. Later on, the ‘monument record sheet’ was published in: B.J. Rouba, *Zagadnienie teorii Cesare Brandiego a uwarunkowania społeczne polskiej ochrony, konserwacji i restauracji zabytków*, [in:] *Sztuka konserwacji i restauracji (The Art of Conservation and Restoration)*,

i restauracji (*The Art of Conservation and Restoration*), materiały z Międzynarodowej Konferencji „Cesare Brandi (1906-1988), jego myśl i debata o dziedzictwie. Sztuka konserwacji-restauracji w Polsce”, Wilanów, 5-6 października 2007, Warszawa 2007, s. 164-176. Była także prezentowana na wykładzie dla Rady Ochrony Zabytków wygłoszonym w listopadzie tegoż samego roku w Karpnikach Śląskich.

- 10 Należy tu wymienić Waldemara Affelta, Joannę Arszczyńską, Janusza Krawczyka, Małgorzatę Pronobis-Gajdzis i wielu innych.
- 11 Między innymi polem testów były prace zrealizowane w roku 2011 w ramach zajęć terenowych w trzech gotyckich kościołach: w Bobrowie, Brudzawach i Kruszynach koło Brodnicy. Brały w nich udział mgr Teresa Łękawa-Wysłouch, mgr Ludmiła Tymieńska-Widmer, zespół studencki oraz autorka. Dla każdego z kościołów powstał *Projekt konserwatorski na podstawie badań i analizy wartości*.
- 12 W praktyce system punktacji wartości w formie zaproponowanej w roku 2007 – kiedy każda z 30 wartości mogła otrzymać od 1 do 10 punktów – okazał się zbyt obciążony subiektywizmem ocen. Kolejnym ważnym krokiem w doskonaleniu metody wartościowania było włączenie się dr Małgorzaty Pronobis-Gajdzis, która na potrzeby własnej pracy twórczo rozwinęła zaproponowany system. Po sprawdzeniu, jak trudno jest obiektywnie oceniać wartości w 10-punktowej skali, zaproponowała system 5-punktowy, od 0 do 4, z określeniami: wartość wyjątkowa – 4 pkt, bardzo dobra – 3 pkt, dobra – 2 pkt, słaba – 1 pkt, brak – 0 pkt. Ten prosty zabieg dał znakomity rezultat – określenia: wyjątkowy, dobry, słaby itd. wywołują bowiem natychmiastowe skojarzenia i pozwalają o wiele łatwiej przyporządkować każdej wartości odpowiednią liczbę punktów. Kolejne doświadczenia i sprawdziany w praktyce pozwoliły na dalsze udoskonalenie karty poprzez korektę skali ocen do 6-punktowej.
- 13 Przykładem perfekcyjnego systemu wartościowania zabytkowych ogrodów – narzędzia dla profesjonalistów – jest system opisany przez A. Mitkowską, zob.: A. Mitkowska, *Rozważania o wartościowaniu...*, jw. Na podstawie analiz przeprowadzonych tego typu narzędziami możemy w sposób uprawniony tworzyć syntezę specjalistycznej wiedzy, możliwe do łatwego przekazywania szerokim kręgom zainteresowanych niespecjalistów.
- 14 Por.: O. Czerner, *Wartość autentyczności w zabytkach*, „Ochrona Zabytków” 1974, nr 3, s. 180-183. Także: B.J. Rouba, *Autentyczność...*, jw.
- 15 Siedem zasad konserwatorskich opracowałam w roku 2003 dla słuchaczy moich wykładów, starając się nadać im formę komunikatu utrzymanego w ryzach maksymalnej zwięzłości, przy czym autorstwo dotyczy tu raczej jedynie formy językowej. Powstały one na bazie wcześniejszych przemyśleń i dyskusji, które w latach 1997-2000 towarzyszyły koordynowanemu przez ORKDS ZPAP pracom nad Kodeksem etyki zawodowej artystów konserwatorów-restauratorów dzieł sztuki – w warstwie merytorycznej są więc one wyrazem powszechnego stanu świadomości i dzisiejszego sposobu myślenia o naszych relacjach z zabytkami. Zasady są syntetyczną wykładnią teorii konserwacji i restauracji, zawierają podstawowe odniesienia do etyki konserwatorskiej, a zarazem wskazanie tego, co w dziedzinie ochrony jest absolutnie najważniejsze. Prowadząc wykłady m.in. na studiach podyplomowych dla księży, obserwowałam wielokrotnie, jak bardzo są pomocne w szybkim porządkowaniu wiedzy o ochronie dziedzictwa. Zasady konserwatorskie publikowałam w wielu moich opracowaniach, po raz pierwszy w roku 2004. Wtedy też znalazły się one w preambule *Tez do Krajowego Programu*

materiały z Międzynarodowej Konferencji „Cesare Brandi (1906-1988), jego myśl i debata o dziedzictwie. Sztuka konserwacji-restauracji w Polsce, Wilanów, 5-6 października 2007, Warszawa 2007, p. 164-176. It was also presented during a speech for the Monuments Protection Council delivered in November 2007 in Karpniki Śląskie.

- 10 The following persons need to be mentioned here: Walde-mar Affelt, Joanna Arszczyńska, Janusz Krawczyk, Małgorzata Pronobis-Gajdzis and many more.
- 11 The field of tests was, among others, works executed in 2011 as part of on-site classes held in three Gothic churches: in Bobrowo, Brudzawy and Kruszyn near Brodnica. Participants included Teresa Łękawa-Wysłouch MA, Ludmiła Tymieńska-Widmer MA, the student team and the author. *The Conservation Project Based on Studies and Value Analysis* was prepared for each church.
- 12 In practice the valuation system in a form proposed in 2007 – when each one of 30 values could get from 1 to 10 points – turned out too subjective. Next important step in the process of improving the method of valuation was the contribution of Dr Małgorzata Pronobis-Gajdzis, who creatively developed the proposed system while working on her own study. After checking how hard it is to provide an objective assessment using the 10-point scale, she proposed the 5-point system, from 0 to 4: exceptional value – 4 points, very good – 3 points, good – 2 points, poor – 1 point, no value – 0. This simple system proved successful – descriptions such: exceptional, good, poor etc. bring immediate associations and allow much easier classification. Further experience and practical tests enabled to introduce another correction by changing scale for the 6-point one.
- 13 An example of a perfect system for valuation of historic gardens – a tool for professionals – is a system described by A. Mitkowska, see: A. Mitkowska, *Rozważania o wartościowaniu...*, op. cit. On the basis of analyses conducted by means of these tools, we can rightfully create syntheses of specialist knowledge, fit for easy transferring to broad circles of interested non-professionals.
- 14 Cf.: O. Czerner, *Wartość autentyczności w zabytkach*, „Ochrona Zabytków” 1974, no. 3, p. 180-183. See also: B.J. Rouba, *Autentyczność...*, op. cit.
- 15 I have prepared the Seven Principles of Conservation in 2003 for participants of my lectures, trying to endow them with a form of a message within the confines of maximum conciseness, bearing in mind that the authorship concerns mainly the language. These rules stem from previous considerations and discussions that accompanied works on the professional ethical code for monument conservators-restorers coordinated by ORKDS ZPAP in the years 1997-2000; therefore, in the substance-related layer, they reflect the common state of awareness and modern way of thinking about our relations with monuments. The rules are a synthetic interpretation of the conservation and restoration theory, contain basic references to conservation ethics and, at the same time, indicate what is absolutely crucial in the field of monument protection. Giving lectures, among others, during postgraduate courses for priests, I have more than once observed how these rules help with ordering knowledge about the protection of heritage. I have published conservation principles in a few of my studies, for the first time in 2004. They were also found in a preamble to the *Theses of the National Programme for the Protection and Guardianship of Monuments*. Recently, they were published and widely discussed in a book:

- Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami*. Ostatnio publikowane i szeroko omówione w książce: B.J. Rouba, *Pielęgnacja świątyni i innych zabytków. Książka nie tylko dla księży*, wyd. 2 poszerzone, Toruń 2014.
- 16 Szerokie omówienie tych zagadnień znaleźć można w książce: B.J. Rouba, *Pielęgnacja...*, jw., w rozdziale *Nowe nie zawsze jest lepsze...*, s. 203-218.
- 17 Szersze omówienie tych zagadnień znaleźć można w książce: B.J. Rouba, *Pielęgnacja...*, jw., w rozdziale *Drzewa to nasi przyjaciele*, s. 183-197.
- 18 Dziś nie musimy się już odwoływać do specjalistycznych badań, by zrozumieć, jak potężnym czynnikiem niszczącym jest nagrzewanie przez słońce. Wystarczy sięgnąć do doświadczeń z autostrad, których powierzchnia przy temperaturze powietrza rzędu 23-24° C nagrzewa się nawet znacznie powyżej 50° C, co widać na tablicach monitoringu warunków jazdy. W dni, kiedy temperatura powietrza przekracza 30° C na nieosłoniętych fasadach budynków można rejestrować temperaturę nawet rzędu 70° C.
- 19 P. Zalewski, *Biozidbelastete Kulturgüter. Grundsätzliche Hinweise und Texte zur Einführung in die Problematik. Bericht über das EU/ESF-Projekt „Kleine und Mittlere Unternehmen und Wissenschaft im Dialog, Dekontamination von Kulturgüter“*, Frankfurt 2014.
- B.J. Rouba, *Pielęgnacja świątyni i innych zabytków. Książka nie tylko dla księży*, extended 2nd edition, Toruń 2014.
- 16 These issues are broadly discussed in a book: B.J. Rouba, *Pielęgnacja...*, op. cit., chapter *Nowe nie zawsze jest lepsze...*, p. 203-218.
- 17 These issues are more broadly discussed in a book: B.J. Rouba, *Pielęgnacja...*, op. cit., chapter *Drzewa to nasi przyjaciele*, p. 183-197.
- 18 Today we do not have to refer to specialist studies to understand that heating by sun is an immensely destructive factor. Suffice to refer to experiences from any motorway, the surface of which at the air temperature of ca. 23-24° C heats up to even beyond 50° C, which can be seen on boards providing information on travelling conditions. On days when the air temperature exceeds 30° C, the temperature of even 70° C can be recorded on exposed facades of buildings.
- 19 P. Zalewski, *Biozidbelastete Kulturgüter. Grundsätzliche Hinweise und Texte zur Einführung in die Problematik. Bericht über das EU/ESF-Projekt „Kleine und Mittlere Unternehmen und Wissenschaft im Dialog, Dekontamination von Kulturgüter“*, Frankfurt 2014.

Bibliografia / Bibliography

- Affelt W.J., *Wartościowanie dziedzictwa techniki: rozpoznawanie, interpretacja, zachowanie*, [w:] Szymgin B. (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa-Lublin 2012.
- Arszyńska J.M., Gogolin M.R., *Próba algorytmizacji wartościowania konserwatorskiego zabytków ruchomych*, [w:] Szymgin B. (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa-Lublin 2012.
- Czerner O., *Wartość autentyzmu w zabytkach*, „Ochrona Zabytków” 1974, nr 3.
- Dobrowolski T., *Problem kształcenia w dziedzinie konserwacji malarstwa*, „Ochrona Zabytków” 1948, nr 2, [cejsh/.../Ochrona_Zabytkow-r1948-t1-n2-s52-56.pdf](http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/.../Ochrona_Zabytkow-r1948-t1-n2-s52-56.pdf)
- Krawczyk J., *Ideał obiektywności wiedzy a początki wartościowania w konserwatorstwie*, [w:] Szymgin B. (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa-Lublin 2012.
- Mitkowska A., *Rozważania o wartościowaniu ogrodów zabytkowych dla ich ochrony i konserwacji*, [w:] Szymgin B. (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa-Lublin 2012.
- Pronobis-Gajdzis M., *Wartościowanie zabytkowych kodeksów – dylematy konserwatorskie*, [w:] Szymgin B. (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa-Lublin 2012.
- Rouba B.J., *Pielęgnacja świątyni i innych zabytków. Książka nie tylko dla księży*, wyd. 2 poszerzone, Toruń 2014.
- Rouba B.J., *Wartościowanie w praktyce konserwatorskiej*, [w:] Szymgin B. (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa-Lublin 2012.
- Rouba B.J., *Zagadnienie teorii Cesare Brandiego a uwarunkowania społeczne polskiej ochrony, konserwacji i restauracji zabytków*, [w:] Szmelter I., Jadzińska M. (red.), *Sztuka konserwacji i restauracji (The Art of Conservation and Restoration)*, materiały z Międzynarodowej Konferencji „Cesare Brandi (1906-1988), jego myśl i debata o dziedzictwie. Sztuka konserwacji-restauracji w Polsce”, Wilanów, 5-6 października 2007, Warszawa 2007.
- Rouba B.J., *Zasady konserwatorskie a zabytki techniki*, [w:] *Problemy muzeów związane z zachowaniem i konserwacją zbiorów*, IV Międzynarodowa Konferencja Konserwatorska, Szreniawa, 8-9 października 2010, Szreniawa 2011.
- Szmelter I., *Nowe rozumienie dziedzictwa kultury; implikacje dla wartościowania*, [w:] Szymgin B. (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa-Lublin 2012.
- Szymgin B., *Doktryny i zasady konserwatorskie a współczesne możliwości ich realizacji*, „Ochrona Zabytków” 1996, nr 4.
- Zalasińska K., Zeidler K., *Problematyka wartościowania jako podstawy rozstrzygnięć wojewódzkiego konserwatora zabytków*, [w:] Szymgin B. (red.), *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, Warszawa-Lublin 2012.
- Zalewski P., *Biozidbelastete Kulturgüter. Grundsätzliche Hinweise und Texte zur Einführung in die Problematik. Bericht über das EU/ESF-Projekt „Kleine und Mittlere Unternehmen und Wissenschaft im Dialog, Dekontamination von Kulturgüter“*, Frankfurt 2014.